

A SZENT ISTVÁN AKADEMIA

HITTUDOMÁNY-BÖLCSELETI OSZTÁLYÁNAK FELOLVASÁSAI

II. kötet. SZERKESZTI TÓTH TIHAMÉR OSZTÁLYTITKÁR, 2. szám.

ADALÉKOK
AZ ÁLLAMI KÖNYVCENZURA
TÖRTÉNETÉHEZ
MAGYARORSZÁGON MÁRIA TERÉZIA
HALÁLÁIG

SCHERMANN EGYED

RENDES TAGTÓL

Felolvasta 1918. évi május hó 3-án.

BUDAPEST

STEPHANEUM NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ R. T.

1928.

A SZENT ISTVÁN AKADÉMIA
HITTUDOMÁNY-BÖLCSELETI OSZTÁLYÁNAK FELOLVASÁSAI
II. kötet. SZERKESZTI TOTH TIHAMÉR OSZTÁLYTITKÁR 2. szám.

ADALÉKOK
AZ ÁLLAMI KÖNYVCENZURA
TÖRTÉNETÉHEZ
MAGYARORSZÁGON MÁRIA TERÉZIA
HALÁLÁIG

SCHERMANN EGYED

RENDES TAGTÓL

Felolvasta 1918. évi május hó 3-án.

BUDAPEST

STEPHANEUM NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ R. T.

1928.

ADALÉKOK AZ ÁLLAMI KÖNYVCENZURA TÖRTÉNETÉHEZ MAGYARORSZÁGBAN MÁRIA TERÉZIA HALÁLÁIG.

Bevezetés.

Az államnak feladata a közjó előmozdítása és biztosítása, tehát mindannak előteremtése, ami az alattvalók jólétét biztosítja, és mindannak elhárítása vagy eltávolítása, ami a közjával ellenkezik, ami az alattvalók javát, békéjét, vallásosságát és erkölcsösségét veszélyezteti. Mihelyt a társadalomnak alapjait veszélyezteti valami, a felsőbbbségnek, bármennyire híve a gondolkodási szabadságnak, lelkiismereti szabadságnak és sajtószabadságnak, közbe kell lépnie, mert minden államnak támasza és talpköve a tiszta erkölcs, amely a vallásosságon épül föl. A vallás és erkölcs meg nem szüntethető korlátjai a sajtószabadságnak. Ha a sajtó ezeket a korlátokat nem veszi tekintetbe, akkor az államnak joga, sőt a körülmények szerint kötelessége is, hogy kényszerítő hatalmával éljen.

Egyháznak és államnak természetjogi kötelessége, minden tételes jogtól függetlenül, hogy erejéhez mérten síkraszálljon a rossz sajtótermékek ellen. Ezen joghoz eddig nemcsak az egyház, hanem minden állam is ragaszkodott és oly mérvű sajtószabadság, hogy rossz, erkölestelen és veszedelmes eszméket is büntetlenül lehessen terjeszteni, eddig még sehol sem létesült és hihetőleg nem is létesül soha.

Más kérdés azonban az, vajjon megfelelőbb-e a praeventiv eljárás vagy pedig a repressiv, azaz vajjon az állam igazi gyámkodást gyakoroljon-e és minden szabadabb mozgást már előre megátoljon és lehetetlenné tegyen előzetes cenzura által, vagy pedig szabadjára hagyja a sajtót és csak valóságos kihágások, sajtóvétségek esetén avatkozzék be utólag elkobzással, betiltással, a postai szállítás megvonásával és egyéb súlyosabb büntetésekkel is.

Manap minden művelt államban nagymérvű sajtószabadság uralkodik és általában csak utólagos büntetések fordulnak elő. Magyarországon (és Ausztriában) 1848-ig nem volt sajtószabad-

ság, hanem az állam a protestantizmus fellépésétől kezdve az előzetes cenzurát gyakorolta. Miután ugyanis az egyház a rossz és veszedelemes sajtótermékek ellen életbeléptette az előzetes cenzurát, az állam is csakhamar követte ezt a példát. Eleinte az állami felsőbbség még ragaszkodott a keresztény állam eszméjéhez és a hit egységének és tisztaságának érdekében gyakorolta a cenzurát, később azonban más célokból, főleg az államhatalom megóvása céljából, tehát politikából is igénybe vette, aminek folytán egyre zsarnokibb lett és egyre jobban elfajult a cenzura.

Megjegyzendő azonban, hogy bár a magyar protestánsok és velük együtt Fináczy úgy tüntetik fel a dolgot, mintha csak a Habsburgok vették volna igénybe a cenzurát és birodalmukat hermetice el akarták volna zárni a külföld szabadabb eszmeáramlatai és műveltsége elől, Európának majd minden országában volt többé-kevésbé szigorú állami cenzura, még pedig egyes protestáns országokban a Habsburgokénál sokkal zsarnokibb cenzura, miként Hilgers *Der Index der verbot. Bücher* c. könyvében a 206. laptól kezdve egész részletesen olvasható.

1. §. A cenzura első nyomai Magyarországon.

Midőn hazánkban a lutheranizmus terjeszkedni kezdett, két párt volt: a nemzeti párt és a német vagy udvari párt. A nemzeti párt az idegen befolyást megszorítani törekedett és a király halála esetére magyart akart választani. A német vagy udvari párt II. Lajos uralkodását fenntartani és halála után a Habsburg-család trónraemelését igyekezett kivívni.

Mivel pedig az udvari vagy német pártnak főemberei, elsőben Brandenburgi György, a lutheranizmust pártolták és némileg már Mária királynét is megnyerték, azért a nemzeti párt nagy gyűlölettel volt a lutheránusok iránt. És mivel az 1523. és 1525. évi országgyűlésen a nemzeti párt nagy többségben volt, azért az első lutheránusok ellen igen szigorú törvényeket hoztak. Az 1523. országgyűlés fej- és jószágvesztést szabott rájuk, az 1525. évi májusi országgyűlés pedig a főpapság befolyása nélkül szerezte a hírhedt „lutherani comburantur” törvényt. Ezt pedig a júliusi hatvani országgyűlés is megújította. De ezen törvényeket épen annak az udvari pártnak kellett volna végrehajtania, amely ellen irányultak. Egy év múlva pedig az udvari párt felülkerekedvén, az 1526. évi áprilisi országgyűlésen a 17. §-ban el is törölték az előbb említett vallásügyi törvényeket.¹

¹ Karácsonyi: Magyarország egyháztörténete². 56. s. k. 1.

II. Lajos király teljes erejével rajta volt, hogy a törvényeknek eleget tegyen és a lutheranizmus terjedését meggátolja.

Így 1524 március 9-én azt írja Nagyszeben tanácsának, hogy nagy visszatetszéssel értesült róla, hogy ama bizonyos, a pápától már régen kiközösített Luther Márton istentelen iratai a szebeniek közt általánosan elterjedtek és visszhangra találtak s ugyanezért elrendeli, hogy a tanács mind Nagyszebenben, mind a hatósága alatt álló egyéb helyeken kutattassa föl Luther iratait, azokat nyilvánosan égettesse meg és tegye közhírré, hogy jószágvesztés terhe alatt senki se merészeljen efféle iratokat eladni, venni, olvasni és magyarázni.¹

Ugyanazon évi aug. 12-én ugyanő Ráskay Gáspárt és saját titkárát, Gerendi Miklóst, szóbeli meghagyással küldte a szebeni tanácshoz és ők elégették Luthernek mindazon iratait, melyeket sikerült előkeríteni.²

Ugyanazon évi okt. 14-én a király a soproni tanácshoz is küldött parancsot a lutheri tévedés kiirtása és Luther könyveinek megégetése ügyében. „Tehát fő- és jószágvesztés terhe alatt megparancsoljuk nektek . . . hogy teljes támogatástokat, tanácstokat és segítségeket nyujtsátok és jelen iratunk vétele után azonnal közhírré tegyétek nevünkben, hogy ezentúl senki se tartsa magánál, ne olvassa, ne dicsérje az említett Luthernek és követőinek könyveit, értekezéseit, műveit és erről az eretnekségről senki se vitatkozzék akár nyíltan, akár titkon, hanem ezen kihirdetés után 3 napon belül az összes említett könyveket és iratokat elégetés végett át kell szolgáltatni.”³

És valóban történt is Sopronban könyvelégetés, mert a városi kamarás számadásában olvasható: „Anno 1525. Montag nach dem Neujahr dem Zuchtinger (Henker), dass er dye lutherischen Puecher verprandt hat, 1 d. d.”⁴

A következő évben, 1525 febr. 3-án Bártfa városához is szigorú parancsot küldött II. Lajos: „Midőn észrevettük, hogy ez a Luther-féle eretnokség a hívők lelki kárára egyre jobban terjed és ragad, nyilvános királyi rendeleteinkkel meghagytuk, hogy fő- és jószágvesztés terhe alatt senki se kövesse Luthert és ne pártolja és tanítását, könyveit és véleményét ne fogadja el”. Nagy visszatet-

¹ Egyháztörténelmi emlékek a hitújítás korából. I. 123. l. és Fabritius Pempflinger Márk élete. Bpest, 1875. 134. l.

² Fabritius i. m. 52. s. k. l.

³ Egyháztört. emlékek I. 158. l.

⁴ Ballagi: A politikai irodalom Magyarországon 3. l.

széssel értesült, hogy bizonyos bártfai születésű krakói „magister” és mások is többen a lutheránus tévelygést Bártfán királyi tilalom ellenére nyíltan vallják és hogy a városi hatóság ez ellen semmit sem tett; meghagyja tehát nekik fő- és jószágvesztés terhe alatt, hogy az illetőket azonnal nyomozzák ki és ha világiak, erősen büntessék őket, ha pedig egyháziak, küldjék őket az egri püspök helyettese elé.¹

Zápolya János király 1527 jan. 25-én Esztergomból megparancsolja Szeben város hatóságának, hogy azokat, akik Luther tanításait olvassák és vallják, ha világiak, vessék börtönre és összes javaikat foglalják le a kincstár részére és más úton-módon is, amint jónak látják, bírják őket rá az eretnokség elhagyására. Az egyháziakat illetőleg pedig — kikre nézve Várday Pál esztergomi érsek külön rendeletben intézkedett — megparancsolja, hogy valahányszor az ezen ügyben kiküldött érseki biztos és a káptalani dékán megkeresik őket, segítségükre legyenek.²

Ugyanezen évi apr. 19-én Ferdinánd király Olmützből arra inti nővérét, Mária özv. királynét, hogy ne olvassa Luthernek kárhoztatott könyveit és vigyázzon környezetére, hogy abba a hírbe ne keveredjék, mintha jó lutheránus volna, mint ezt ottan csakugyan beszélni kezdik.³

Ugyanazon évi aug. 20-án Ferdinánd király Budáról terjedelmes és kimerítő rendeletet adott ki Luther, Karlstadt, Zwingli, Oecolampadius és bármely más hitújítók bármilyen szín alatt való követése ellen. A rendeletet a legközelebbi tíz év alatt karácsony és húsvét ünnepén a szószékről az egész nép előtt minden papnak föl kellett olvasnia.⁴ Ez a rendelet tehát már nemcsak egy helyre és alkalomra szorítkozik, hanem általános és állandó védekezést céloz a tévedés terjedése ellen. De — sajnos — lassanként nem volt, aki végrehajtsa.

Országos törvényeket is alkottak az eretnokségek ellen. Így főleg az 1548. évi XI. t. 5. cikke kívánja az eretnokségek kiirtását; a 10. cikk a hivatlan eretnek prédikátorok büntetését, eltávolítását rendeli el; a 11. cikk az újrakeresztelők és kálvinisták kiűzését kívánja. Az 1550. évi XII. t.-c. is kívánja az ősi kath. vallásnak az egész országban való visszaállítását.

De tudjuk, hogy éppen a hithű Ferdinándnak tanácsosai,

¹ Egyháztört. eml. I. 189. l.

² U. o. I. 300. l. és Fabritius Pempflinger 163. l.

³ Egyháztört. eml. I. 319. l.

⁴ U. o. 333. l.

főkapitányai és hadvezérei terjesztették legbuzgóbban Luthernek tanítását, amennyiben a máshonnan elűzött lutheri szónokokat, lelkészeket a királyi birtokokon és várakban eltartották és védelmezték. Ezek ellen a pozsonyi 1563. évi országgyűlés hozott szigorú törvényt a XXXII. cikkben.¹ T. i. a hivatalvesztést mondta ki rájuk.

Igen nagy baj volt az is, hogy Mohácsnál egyszerre két érsek és öt püspök esett el és helyüket a hatalomért versengő ellenkirályok nem töltötték be, hanem javadalmaikat hadicélra foglaltatták le, vagy pedig elzálogosították olyan főuraknak, akik lutheránus érzelműek voltak. Mivel lassanként már nem voltak fölszentelt püspökök, azért papszentelések sem voltak hosszú időn keresztül és így a pásztorok nélkül maradt nyáját nagyon könnyen eltántorították az újitók.

A lutheránusok ezenkívül a hatóságok tilalmának kijátszására *vándor-nyomdákat* létesítettek, ahol gombamódra növekedtek a protestáns írók művei és országszerte buzgón olvasták őket.

Így nem csoda, hogy midőn Ferdinánd király az 1553. évi soproni országgyűlésen tett előterjesztésében szemrehányást tett a rendeknek, hogy a tévtanokat terjesztő számos könyv jelent meg az országban és a vallásügyi cikkekhez még azt a záradékot is kívánta csatolni, hogy ezentúl a nyomdászok és könyvárusok csak oly könyveket adhassanak ki és árusíthassanak, melyeket a püspökök megengednek, a rendek a kívánságot nem teljesítették, hanem a végzést változtatlanul küldötték át a főrendekhez. Végre a két tábla megegyezése után ezt a választ adták: „Amit őfelsége a téves könyvek nyomtatása és kiadása felől említ, arra nézve a karok és rendek a maguk részéről mitsem határozhattak, minthogy nincs tudomásuk arról, hogy birtokaikon ily könyveket nyomtatnának“. (Art. XXIV.)²

Íme az országgyűlés hazugsággal oltalmába vette a protestáns sajtótermékeket, melyek akkor nagyszámmal jelentek meg, mert 28 protestáns nyomda létezett ekkor.

A király pedig a helyzet kényszerűsége alatt elfogadta a választ.

De azért, amennyire módjában állott, mégis gyakorolta a cenzurát.

¹ Fejér: Codicillus Iurium ac Libertatum. Budae, 1847. pag. 61.

² Zsilinszky: A magyar országgyűlések vallásügyi határozatai. I. 58. 1. és Ballagi: A polit. irod. Magyarországon. 4. 1. Fejér: Iurium ac Libertatum Codicillus. 59. 1.

Huszár Gál lutheránus lelkész Magyaróváron, Miksa főherceg birtokán, 1557 végén vagy 1558 elején nyomdát állított föl és 1558-ban vagy 1559-ben három egyházi beszédét ki is adta és Miksának ajánlotta. A győri püspökhelyettes a szentszék elé idézte ezért, a győri káptalan pedig Ferdinándnál bevádolta az engedetlent, mint tévtanok apostolát és eretnek könyvek nyomtatóját. Ferdinánd nov. 3-án szigorú parancsot intézett Huszárhoz, hogy ezentúl az eretnek tanok terjesztésétől és könyvek nyomtatásától tartózkodjék. Az óvári német őrség kapitányának, Wohnitzky Márknak is, ki Huszárt pártolta, súlyos büntetés terhe alatt meghagyta, hogy rendeletének végrehajtása fölött őrködjék. Huszár el is hagyta Óvárt és Kassára menekült.¹

1564-ben a pozsonyi lakosok könyveit, Oláh Miklós érsek ellenzése dacára, a király különös kegyelemből fölmentette a cenzura alól. Midőn ugyanis Oláh el akarta vitetni a protestáns könyveket, a királyhoz folyamodtak febr. 28-án és a lutheránus érzelmű Miksa, ki közben királlyá lett, pártjukat fogta.²

Miksa király 1567 okt. 31-én Sopron városának szigorúan meghagyta, hogy a Kálvin tanát hirdetőket űzze el és könyveiket mindenképen tiltsa el.³

Ugyanő 1570-ben ezt a rendeletet bocsátotta ki, melyet márc. 8-án tettek közhírré: „Értesülvén arról, hogy Magyarország erdélyi részeiben az (anti) trinitárius eretnekség, t. i. a felújított arianismus keletkezése után nemcsak olyanok vannak sokan, akik az illető eretnekséget (unitárizmust) tartalmazó könyveket mindenfelé terjesztik, sőt még nyíltan is árusítják, hanem olyanok is, akik azt az istentelen és néhány századdal ezelőtt az egész kereszténység közmegegyezésével kárhoztatott tanítást helyeselve, másoknak is akár nyílt prédikációban ajánlják, akár titkon nem irtóznak másokat is a maguk tévedésére vonni: császári és királyi tisztüknél fogva nem mulaszthatjuk el, hogy ezen nagy és rettenetes bajt kellő eszközökkel meg ne gátoljuk, hogy ezen szerencsétlen országunknak annyi és oly súlyos csapásai közepette, melyeket Isten kétségtelenül a népnek nagy és számos bűne miatt bocsátott reá, az isteni fölségnek még nagyobb haragja ne érjen minket és országainkat. Ezen oknál fogva Veráncz Antal esztergomi érseknek és a megyéje-

¹ Fraknoi: Századok. 1876. 24—26. Zsilinszky: A magyarhoni protestáns egyház története. 1907. 56. l.

² Ribini Memorabilia augustanae confessionis. I. 194. és 544. l. Ballagi i. m. 5. l.

³ Ribini Memorabilia. I. Pag. 207.

beli papságnak meghagytuk, hogy ezen trinitáriusok, de meg a sacramentáriusok (kálvinisták) és zwingliánusok eretnekségeit magukban foglaló könyvek árusítóit és terjesztőit nyomozzák ki és ne csak a náluk talált minden ilyen könyvet lefoglaljanak és tőlük elvegyenek, hanem királyi karhatalommal az ilyen könyvek árusítóit vagy akik az ily eretnekséget nyilvánosan prédikálják, hű kapitányainknak és azon polgári hatóságoknak segélyével, amelyek alá tartoznak (akiknek ezennel szigorúan meghagyjuk, hogy az illetőknek megkeresésére kötelességüket teljesítsék és akaratunkat végrehajtsák), elfogatni, börtönbe vetni és testileg is súlyosan megbüntetni tartoznak. Akik pedig titkon követik és vallják amaz istentelen és kárhoztatott tanításokat, azokat intsék, hogy térjenek észre és az igaz katolikus vallást kövessék. Akik pedig ezt nem akarják, hanem makacsul megmaradnak tévedésükben, azokat jelentésük föl nekünk, hogy mi hivatalunknak és az ország régi törvényeinek tekintélyénél fogva, jószáguk elkobzásával megfenyíthessük őket. Ennélfogva szigorúan megparancsoljuk, hogy senki se merje az említett eretnekségek könyveit árusítani vagy olvasni, vagy magánál tartani, vagy másoknak kölcsönözni, sem istentelen és kárhoztatott tanításukat nyíltan vagy titokban hirdetni vagy bármi módon követni; amaz eretnekségek vallóit és követőit pedig senki se merje pártolni vagy birtokain tartani, hanem inkább mint kegyetlen gyilkosokat kerülni, mindenképen elűzni és száműzni legyen köteles“. Prága, 1570 márc. 8.¹

Ugyanő 1572 febr. 25-én a pozsonyi országgyűlésen a két év előtt kiadott rendeletéhez képest kijelenti, hogy mivel Magyarországon a sacramentáriusok, sőt még az ariánusok vagy háromságtagadók eretneksége is mindinkább terjed, az ezen eretnek tanok követői ellen hozott törvények megújítandók és ki kell mondani, hogy az ily eretnekeknek az országban való tartózkodását és könyveiknek terjesztését a rendek nem fogják megtűrni.

Ezen felhívásra a rendek „egyértelműleg“ azt határozták, hogy az ariánusokat vagyis a háromságtagadókat, ha elfogatnak, könyveikkel együtt el kell égetni.²

Miként tehát az 1556. évi országgyűlés már nem hozott határozatot a lutheránusok ellen, úgy az 1572. évi országgyűlés már nem bántotta a reformátusokat sem, bár a király nagy ellenségek volt.

¹ Fejér: *Iurium ac Libertatum Codicillus*. Pag. 101. sq. Zsilinszky: *A magyar országgyűlések vallásügyi határozatai*. I. 155. l.

² Zsilinszky i. m. 156. l.

2. §. Az előzetes cenzura életbeléptetése.

Két év mulva, 1574 febr. 7-én Miksa király Bánffy László főajtónállómesterhez és Bánffy Miklós főpohárnokhoz és zalai főispánhoz rendeletet intézett, mivel alsólendvai nyomdájukból ariánus tanokat tartalmazó, Szentháromságot tagadó eretnek könyvek jelentek meg.

„Tudomásunkra jutott, hogy nemrég alsólendvai jószágtokba jött egy antitrinitárius nyomdász, akit most is ott tartotok és akit erdélyi vajdánk (ez Báthory István fejedelem) az ariánus eretnekség miatt Erdélyből kiűzött és ő a ti jószágtokon főleg magyar nyelven eretnek könyveket nyomtat és árusít. És mivel mind az egyéb kárhozottatott olvasmányokat, mind pedig ezt az istentelen és utálatos ariánus eretnekséget miként egyéb országainkban és tartományainkban, úgy magyar királyságunkban is megtiltottuk, azért szigorúan meghagyjuk nektek, hogy az említett antitrinitárius nyomdászt nálatok és jószágtokon többé ne merjétek megtűrni, hanem jelen iratunk vétele után azonnal eltávolítsátok. *Ami pedig a nyomdát illeti*, miként más országainkban és tartományainkban is, külön kiváltságunk és engedélyünk nélkül senkinek sem szabad theológiai könyvet kinyomtatni és nyilvánosságra bocsátani és ezt magyar királyságunkban a különféle felekezetek és egyre terjedő új eretnekségek miatt még kevésbbé engedjük meg s azért büntetés terhe alatt meghagyjuk nektek, hogy a jószágtokban eddig kinyomtatott könyveknek árusítását és elterjesztését tiltsátok meg, jövőre pedig nagyon óvakodjatok attól, hogy valamit ki ne nyomassatok, ami előbb a mi felülvizsgálásunk alá nem volt terjesztve és aminek kiadását és terjesztését jóvá nem hagytuk. Legyetek meggyőződve, hogy ez annyira szívünkön fekszik, hogy ha ezen rendeletünk ellen cselekesztek, kétségtelenül szigorúan fogunk ellenetek eljárni és azért ne cselekedjétek máskép.“

Ez a nyomdász Hofhalter Rudolf volt, aki Bánffy Miklós meghívására Lendván és Nedelistyén nyomdát állítván föl, Kulcsár György lendvai prédikátornak postilláját, azaz evangélium-magyarátát adta ki 1574-ben, Nedelistyén pedig egy jogi munkát adott ki még ugyanabban az évben. Ezen királyi beavatkozás után pedig Debrecenbe, majd Váradra költözött nyomdájával együtt és 1587-ig sok magyar könyvet adott ki. Fia volt Hofhalter Ráfáelnek, aki utoljára gyulafehérvári királyi nyomdász volt.¹

¹ Tudományos Gyűjtemény, 1833, 52—57. II.

Miksa tehát Magyarországon is életbe léptette az *előleges* cenzurát. De kik gyakorolták? Ballagi azt mondja, hogy valószínűleg a püspököket bízta meg a felügyelettel, hogy valamely könyv fejedelmi jóváhagyás nélkül ne jelenjen meg és hogy a rendelet áthágóira büntetést szabjanak. Véleményét arra alapítja Ballagi, hogy Bánffy László az említett kir. rendeletre adott válaszában, midőn tagadta, hogy tudtával Lendván eretnek könyvek nyomattak volna, arra utalt, hogy a püspökök dolga az ilyen ügyben való kutatás és büntetés.¹ De erre azt lehet kérdezni, vajjon a püspök csak mint a király megbízottja kutat és büntet-e, vagy pedig saját hivatalánál fogva?

„Az engedélyt minden egyes esetben külön kellett kérni az uralkodótól, aki azt némely írótól egyszer és mindenkorra megtagadta. Így történt Huszár Gállal, kihez parancs ment, hogy az eretnek könyvek nyomtatásától tartózkodjék“, mondja Ballagi. Csakhogy elkerülte figyelmét, hogy Huszár Gálhoz még Ferdinánd király intézett tilalmat, még pedig a győri papság panaszára, mint már láttuk. Ekkor előzetes cenzura még nem volt.

Rudolf király 1584-ben a királyi kiváltsággal nem bíró nyomdák bezáratását rendelte el. Erre Ballagi azt mondja, hogy ha ezt foganatosították volna, akkor csak az egy nagyszombati nyomda maradt volna meg, mert csak az az egy volt a katolikusok kezében. De Rudolf rendelete nem azt mondja, hogy a protestáns nyomdák mind bezárandók, hanem azok, amelyeknek nincs királyi kiváltságuk; vagy talán protestánsnak lenni és királyi kiváltsággal nem bírni egy és ugyanaz? És különben is, meddig terjedt Rudolf uralma Magyarországon? Hiszen az országnak igen nagy része nem az ő kezén volt.

Telegdy Miklós esztergomi nagyprépost csakugyan „a fölséges római császárnak kegyelmes engedelmeiből“ adott ki két művet.

Az 1588. évi XXVIII. t.-c. eltörölte a régi naptárakat s megtiltotta használatukat. „A naptárra nézve, bár a karok és rendek jobban szeretnék, hogy az oly sok év óta használt régi naptár, amelyet mind a szegények, mind a gazdagok a hosszas használattal megszoktak, megmaradna a maga érvényében, de mivel alkalmazkodni akarunk ő Fölségének jámbor és kegyes intelméhez, nem ellenkezünk ugyan, hogy ezentúl az új és javított naptár legyen használatban, de kifejezetten kijelentjük, hogy ezt senkinek másnak, hanem csakis ő Fölségének tekintélye iránt való tekintetből

¹ A politikai irodalom Magyarországon, 7. 1.

fogadjuk el és az eddigi elintéзések és ítéletek, akár az új, akár a régi naptár szerint történtek, érvényben maradjanak.“

Ekkor már a protestánsok igen elhatalmasodtak s azért hangsúlyozták annyira, hogy csakis a királyra való tekintettel fogadják el az új naptárt, nem pedig másra való tekintettel, t. i. a pápa kedvéért.

Mivel azonban a törvényt igen sokan, főleg pedig a reformátusok nem tartották meg, azért 1599-ben újabb törvényt hoztak, amely így szól: „Szükséges, hogy az új és javított naptárt az ország összes lakói megtartsák, a réginek használata pedig megszűnjék. Mivel pedig az új naptárnak használatát leginkább némely prédikátorok kárhozzátják, azért határozatba ment, hogy ha ily szóнок rajta éretnek, hogy az erre vonatkozó nyilvános határozattal ellenkeznek, azonnal veszítsék el egyházi jövedelmüket. Azon városokat és földesurakat pedig, akik az említett határozattal hasonlóképen ellenkezni merészelnék és a régi naptárt kinyomatják és használják, ő Főlsége 1000 frttal büntesse meg és marasztalja el annyiszor, ahányszor makacsodnak“.

De a török hódoltság területén még sokáig ellenkeztek nemcsak a protestánsok, hanem katolikusok is, az ú. n. veteristák és Pécsen még 1641-ben is igen sokat szenvedtek és életveszélyben forogtak a jezsuiták, akik az új naptárt igyekeztek terjeszteni.¹

Midőn Thurzó nádor 1616-ban értesült a megyék zavargásáról, szokása szerint haladéktalanul értesítette erről Mátyás királyt és kérte, hogy tiltsa el Bethlen Gábor fejedelmet és Ali budai pasát a magyarországi megyékkel való levelezéstől.²

Mivel a nagyszombati és pozsonyi kath. nyomdák egyrésze, a protestánsok nyomdái másrésze nagyszámú, szenvedélyesen polemikus munkát bocsátottak közre ez időben, azért az 1620-ban tartott besztercebányai országgyűlés a sajtótermékekkel is foglalkozott. Törvényeinek III. pontja ugyanis így szól: „Hogy pediglen az egyetértés és a lelkek összhangja mélyebb gyökeret verhessen a rendek lelkében és semmi alkalom ne adassék a szakadásra, az összes karok és rendek ügyelni fognak arra, hogy ezentúl bármely valláshoz tartozó pap, prédikátor, lelkész sem nyilvános szónoklatban, sem magánbeszélgetésben, sem bármely cím alatt megjelent írásban ne merészeljék rágalmazni és bántalmazni a római katolikus, az ágostai és helvét hitvallásokat; ne merjék a szíveket ingerelni igaztalan és a Szentírásban nem lévő rágalmozó szavakkal, hivatal-

¹ Tudományos Gyűjtemény, 1833. II. 3—25. l.

² Fraknói: Pázmány Péter élete. I. 247. l.

vesztés, sőt száműzetés büntetése alatt.¹ Pázmány Pétert száműzték és a katolikusok számára csak három püspökséget akartak.

De ezen országgyűlés határozatait csak az ott királlyá kikiáltott Bethlen Gábor erősítette meg, ellenben I. Ferdinánd király semmiseknek nyilvánította.

Acsády szerint,² akit Ballagi is idéz, „az állam cenzurajogának gyakorlása körül a legnagyobb zűrzavar támadt. Hol a király fordult a megyékhez, hol a megyék fordultak a királyhoz vagy a nádorhoz védelmet kérni bizonyos iratok vagy nyomtatványok ellen. 1642 aug. 5-én kelt rendeletével III. Ferdinánd utasította Zemplénmegyét, koboztasson el bizonyos rágalmozó iratokat és szolgáltatassa be őket. 1666-ban viszont a felsővidéki megyék kérték Wesselényi nádort, hogy mivel a jezsuiták „fertelmes és gyűlöltéses“ verseket tettek közzé, kutattassa ki a szerzőt és példásan fenyítse meg. 1671-ben Pálffy Tamás nyitrai püspök a pozsonyi kamarát utasította, hogy a király nevében az „Austriaca Austeritas“ c. „mocskos könyv“ eredete iránt tartson vizsgálatot“.

Acsády szerint senki sem tudta, melyik hatóságot illeti meg a sajtó ellenőrzésének joga és kötelessége és ennek alapján Ballagi is azt mondja, hogy nem volt szabályozva a kormányzati és közigazgatási hatóságok illetékessége.³ De talán a fentebbi példákat úgy lehet megmagyarázni, hogy, bár a cenzura gyakorlása a püspökökre volt bízva, sokan túltették magukat a törvényeken és rendeleteken és titkon adtak ki polemikus vagy gúnyolódó iratokat és azután vagy a sértett fél, vagy akinek először tudomása lett az ilyen iratokról, az tette meg az első lépést elkobzásuk ügyében.

Lipót kormánya 1671-ben a protestáns Gründer Gotfried pozsonyi nyomdáját, mivel a kath. papság panaszt tett ellene, hogy számos polemikus könyvet adott ki a katolikusok ellen, bezáratta.⁴

Ballagi egyik helyen azt mondja, hogy a király, midőn az előleges cenzurát 1574-ben életbe léptette, valószínűleg a püspököket bízta meg az állami cenzura gyakorlásával is, másik helyen pedig azt állítja, hogy 1688-ig a magyar sajtótermékek a bécsi cenzura hatáskörébe tartoztak. Mivel ugyanis a protestánsok az 1655. évi országgyűlés elé ezen panaszukat terjesztették, „libros protestantium per censuram Viennensem impediri“, azt gondolja, hogy Bécsben cenzurálták a kiadandó magyar könyveket.⁵

¹ Zsilinszky: A magyar országgyűlések vallásügyi határozatai. II. 233. l.

² Magyarország Budavár visszafoglalásának korában. Bpest, 1886. 316. l.

³ Ballagi: A politikai irodalom Magyarországon, 21. l.

⁴ Ballagi i. m. 20. l. ⁵ I. m. 7. és 20. l.

Erre mindenekelőtt azt jegyzem meg, hogy az 1688. évnék említése határozottan téves, mert mint látni fogjuk, 1673-ban az esztergomi érsek gyakorolta az állami cenzurát: továbbá szerintem a protestánsoknak panasza inkább a külföldi könyvek behozatalára vonatkozott, mivel erre valóban nagy figyelmet fordított az osztrák kormány.

A Habsburgok ugyanis a protestantizmust, főleg II. Ferdinándnak az osztrák és cseh protestánsokkal szemben, de meg a Habsburg királyoknak a magyar protestánsokkal szemben szerzett tapasztalatai alapján, államellenesnek tartották és ezért III. Ferdinánd és I. Lipót alatt Ausztriában sűrűn követték egymást a rendeletek, melyek az eretnek könyvek behozatalát, megtartását és olvasását szigorú büntetéssel fenyegették. A cenzurát a papságra bízták, főleg pedig a jezsuitákra, mint akik az eretnekség ellen legjobban tudtak küzdeni. Nem direkte bízták meg a jezsuitákat, hanem indirekte azáltal, hogy a felsőbb oktatást kezükbe tették le.¹

Hogy a protestantizmust államellenesnek, forradalmárnak tekintették, azt az 1674-ben a protestáns lelkészek és tanítók ellen megindított nagy per is bizonyítja.

Már I. Ferdinánd 1528 nov. 5-én *könyvvizsgálati hatóságot* létesített, melynek tagjai a bécsi püspök, a polgármester és még három más tag voltak.

1549 jan. 14-én a kormányzók véleményt kértek Nausea Friyes bécsi püspöktől, mivel Adler Egyed nyomdász a Szilveszter Jánostól 1541-ben Bécsben Syngreiusnál kiadott magyar bibliát újból ki akarta adni és kormányengedélyt kért erre. Nausea azt ajánlotta, hogy mivel ő és szentszéke nem tudnak magyarul, azért magyar hittudósokra bízassék az ügy.²

1551 jan. 30-án a kormány meghagyta Nausea püspöknek, hogy látogassa meg a könyvkereskedőket, tegyen róla jelentést és szolgáltatassa be a rossz könyveket. Nausea el is végezte a látogatást és febr. 5-én jelentette, hogy három nyomdát és öt könyvkereskedést látogatott.

Febr. 6-án a nyomdászok ezt a parancsot kapták: amit a theológiából vagy *magyar* nyelven nyomatnak, ezentúl szolgáltatassák be. Erre Kohl nyomdász jelentette, hogy e nyelven csak kis imádságos-

¹ Fournier: Gerhard van Swieten als Censor. Sitzungsberichte der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philos.-hist. Classe. 84. Bd. 1887. 391. l.

² Wiedemann: Die kirchl. Büchercensur in der Erzdiözese Wien. (Archiv für österreichische Geschichte. 50. Bd. 218. l.)

könyvet kezdett nyomtatni az egyetemi rektor engedélyével. Adler jelentette, hogy csak *dieses Lied von den roten weibern* nyomatta *magyarul*, mely már Ormprusttól Augsburgban is nyomtatott. Továbbá egy magyar *Pente Tafel-t* (naptár), mely szintén már előbb is nyomtatott. Szerzője Petrus Literatus esztergomi érseki titkár, ki néhány javítást kívánt és így a győri püspöknek, kinek ajánlva van, küldte meg azon kérdéssel, vajjon megengedi-e a kiadását. (1557-ben Steinhofér hasonló, általános, nem határozott évre szóló naptárt nyomott, melyet bencédi Székely István adott ki.)

A beszolgáltatott példányokat a kormány Nauseának adta át jelentéstétel végett, aki bosszúsan azt felelte, hogy nem tud magyarul.¹

1579 szept. 24-én Ernő főherceg egyházi jogtanácsától javaslatot kért, hogyan akadályozható meg az eretnek könyvek árusítása. Okt. 8-án ezt a feleletet kapta: a polgármester és a városi tanács köteleztessenek, hogy tiltsák meg az eretnek könyvek árusítását; *a püspök állítson össze jegyzéket*, hogy tudni lehessen, mi eretnek és mi nem az; az országos vásárok előtt az érkezett könyvek a püspöki udvarba szállítandók átvizsgálás végett.²

1580 máj. 10-én a kormány valóban meghagyta a bécsi püspöknek, hogy a bécsújhelyivel együtt állítson össze jegyzéket, amely a könyvkereskedőkkel közölhető legyen. A bécsújhelyi püspök nem akart ebben résztvenni, mert szerinte elég a trienti zsinatnak rendelkezése és Indexe. (Szóval ő elegendőnek tartotta az *egyházi* cenzurát.) Erre a bécsi püspök is vonakodott jegyzéket készíteni és alaposan meg is okolta ezt. Egyebek közt azt is mondja, hogy nagyon furcsa *magyar* könyveket is árusítanak, ő pedig nem tud magyarul és ezeket nem foglalhatja bele a jegyzékbe. Inkább a könyvkereskedők nyujtsák be eladandó könyveiknek jegyzékét.³

Erre a császár júniusban a püspökhöz és a polgármesterhez rendeletet intézett, amely szerint a püspök mint helybeli Ordinarius, ahányszor jónak látja, jegyzéket kérhet a könyvkereskedőtől, nézze át és a rosszakról tegyen jelentést Bécs városa tanácsánál, melynek kötelessége, hogy ezeknek árusítását megakadályozza.⁴

A püspök csakugyan bekérte a jegyzékeket. Laymann jegyzékében sok eretnek munka volt. Egyebek közt ez is: Catechismus

¹ I. m. 222. s. k. l.

³ U. o. 244. l.

² I. m. 241. l.

⁴ U. o. 246. l.

Simonis Gerengeli und Erklärung der Christlichen Kinderlehre, wie die in den Kirchen Gottes zu Oedenburg in Hungarn fürgetragen wird. Augsburg, gedruckt durch Michel Mangen. 1571. A püspök persze lefoglalta.

1582 jan. 6-án a püspök megint látogatást tett, sok eretnek könyvet lefoglalt és rájött, hogy magában Bécsben is sok protestáns könyvet nyomtatnak, de úgy tüntetik fel a címlapon, mintha Augsburgban vagy más német városokban nyomtatták volna kath. szerző neve alatt. Erre a császár erélyes rendeletet adott ki máj. 21-én. *Főleg a vámhivataloknak nagyobb gondot ajánlott* és a püspököt is jelentéstételre szólította föl. Unverzagt báró is, aki a sajtórendőrség lelke volt, erélyes eljárásra biztatta a püspököt és hogy a vámosok számára készítsen jegyzéket a tiltott könyvekről.¹

1582-ben a bécsi polgármester a vámnál egy egész hordó könyvet tartóztatott fel, mely Kismartonba volt szánva. De senki sem akarta tudni, hogy kié. Volt pedig 17 folio, 66 negyedréti és sok nyolcadréti, majdnem mind lutheránus. Unverzagt azt ajánlotta a püspöknek, hogy vegye őrizetbe, míg csak tulajdonosa nem jelentkezik. Jún. 12-én pedig Freytag lutheránus könyvkereskedő jelentkezett, ki Bécsből kiutasítva Kismartonban telepedett le. Mivel Ernő főherceghez utasították, aug. 18-án csakugyan ő hozzá fordult és kérte a könyvek kiadását, hogy Heubl lipesei nyomdásznak visszaadhassa, kitől *kölcsön* (!) kérte. A folyamodványt a püspök kapta véleményezésre, ő pedig Scherer György jezsuitához fordult, aki aug. 25-én ezt felelte: Örül, hogy végre megcsípték ezt az embert, aki a császárnak birtokán, Kismartonban telepedett le, hogy ott a protestantizmust terjessze. Jó volna, ha a magyar kancellár is, ki most Bécsben van, mint Kismarton Ordinariususa (tehát Draskovich György győri püspök) panaszt tenne a császárnál, mivel ő megparancsolta, hogy az összes flacciusi prédikánsok elűzendők uradalmából és ő bizonyára nem fogja ott tűrni ezt a protestáns könyvkereskedőt. Néhány könyv kiadható neki. Továbbá azt is mondta Scherer, hogy Hiller bécsi könyvkereskedővel is el kell bánni, mivel Kremsben, *Pozsonyban* és Brünnben nagyon sokat árt német nyomtatványaival. Erre a püspök valóban csak három könyv kiadását javasolta, ami meg is történt.²

Ausztírára vonatkozólag még számos kormányrendelet jelent meg ez ügyben. Az 1528-ban létesített könyvvizsgálati hatóságba 1559 nov. 13-án a bécsi egyetemnek egy megbízottját is belevonták,

¹ U. o. 266. l.

² I. m. 271. l.

mert ekkor a kormány meghagyta az egyetemnek, hogy a püspök és polgármester mellé küldjön ki valakit a kéziratok és a külföldről behozott könyvek megvizsgálására. II. Ferdinánd pedig 1623 aug. 7-én kizárólag az egyetemre bízta a könyvcenzurát. Az egyetemen pedig 1622 óta csak jezsuiták tanítottak és így valóban az ő kezükbe került a könyvcenzura.¹

Ez kissé hosszas kitérés volt az osztrák cenzurára, de egyrészt sok magyar ügy is szerepel benne, másrészt a magyarországi cenzura fejlődésére is világot vet, mivel ez utóbbi nyomon követte az osztrákot, bár nagyon lassú menetben.

Szelepcsényi György esztergomi érsek, kir. helytartó 1673 jún. 7-én a következő iratot intézte Kassa városához: „Mivel a könyvnyomdászok és könyvkereskedők útján mindenféle baj szokott becsúszni, azért kellő megfontolás után az ő Főlségétől ránk ruházott hatalmunknál fogva felszólítunk, hogy komolyan figyelemztessétek az összes nyomdatulajdonosokat és könyvkereskedőket, hogy egyikük se merjen valami könyvet kinyomtatni vagy a máshol nyomtatottat Magyarországra behozni, mielőtt átvizsgálás és jóváhagyás végett hozzánk nem küldte, az ő Főlségétől megszabandó súlyos büntetésnek és az ilyen könyvek elkobzásának terhe alatt”.²

Bizonyára más városokhoz, meg a megyékhez is ment ez a rendelet. Szelepcsényi pedig a vizsgálatot Szentiványi Márton jezsuitára bízta, miként I. Lipót királynak 1688 márc. 4-én kelt következő iratából kitűnik: „Tudomásukra adjuk jelen iratunkkal mindazoknak, akiket illet, hogy mi meggondolván azt, hogy sok veszedelmes, gyanús és a közügynek sokat ártó könyv jelenik meg, vagy a máshol kiadottak szabadon árusíttatnak és Magyarországon terjesztetnek, leginkább azon oknál fogva, mivel a kinyomtatás előtt nem vizsgáltatnak meg, vagy máshol kinyomtatva nem nézetnek át. Azért a közjóról ez ügyben is gondoskodni akarván, azt a fölhatalmazást, melyet egykor helytartónk, Szelepcsényi György esztergomi érsek, majd pedig nádorunk, Eszterházy Pál szintén helytartói tekintéllyel adott, Szentiványi Márton jezsuitának, a nagyszombati egyetemen a theológia tanárának adjuk, amennyiben Szentiványi Márton mint megbízott könyvvizsgáló, vagy akire ő átruházza hatalmát, nemcsak bárkinek műveit és kinyomtatandó iratait átvizsgálhatja és jóváhagyhatja, hanem, ha az ő vagy megbízottjá-

¹ Fournier i. m. 391. l.

² Történelmi Tár, 1896. 730. l.

nak beleegyezése nélkül valaki bármiféle iratot, művet vagy könyvet kinyomatni merészelne, az összes könyvek elkobzásán kívül a nyomdászokat is kellően megbüntetheti, ezt a felhatalmazást az említett Szentiványi Márton vagy az említett módon megbízandó helyettes cenzorok számára megújítva, ezentúl császári és királyi tekintélyünknel fogva jóváhagyjuk, helyeseljük és megerősítjük jelen iratunkkal és összes híveinknek, főleg pedig a fő- és alispánoknak, a szabad királyi és más városok és egyéb községek polgármestereinek, bíráinak és vezetőinek szorosán megparancsoljuk, hogy ezt közhírré tegyék és azokkal, akikhez tartozik, megtartassák, sőt ők maguk is az említett cenzorokat mindenképen támogatni tartoznak, jelen rendeletünket pedig elolvasása után mindig vissza kell adniok¹.

Szentiványi megbízottjának, Bencsik Mihálynak kérelmére az esztergomi káptalan 1693 aug. 15-én átírta a rendeletet.¹

Ezen rendeletről az tűnik ki, hogy már Szelepcsényi is, majd pedig Eszterházy nádor is nemcsak magát Szentiványit bízták meg a könyvcenzurával, hanem, mivel ő egymaga nem győzte volna a sok munkát, fölhatalmazták megbízottak, segédek rendelésére is; de bármi oknál fogva az eddigi megbízásnak nem volt elég sikere és azért Lipót király szükségesnek tartotta, hogy ő maga egyenesen bízza meg Szentiványit a cenzura gyakorlásával, talán azért, mivel most már nagyobb tekintéllyel léphetett föl, annyival is inkább, mivel ezt a rendeletet mindenütt közhírré kellett tenni.

Szentiványi 1675—1703-ig részint Nagyszombatban, részint Bécsben a nap eseményeit tartalmazó latinnyelvű röpíveket adott ki, amelyek tehát a hazai hírlapirodalom első termékei voltak.

1705-től 1710 végéig vagy 1711 elejéig eleinte mint heti, utóbb mint havi közlöny a „Mercurius Hungaricus“ jelent meg, melyet Rákóczinak tábornagya, Eszterházy Antal gróf indított meg, hogy a XVII. század utolsó negyedében megindult „Wienerisches Diarium“-ot ellensúlyozza a külföld előtt, ahol a Diarium hazugságai-
val sokat ártott a magyarság ügyének.²

1721-ben pedig Bél Mátyás a „Nova Posoniensia“-t indította meg mint politikai hírlapot, a magyar kancelláriától nyert szabadalom alapján.

1705 nov. 5-én I. József 15 évre szabadalmat adott Töltési Istvánnak és utódainak magyar kalendáriumnak nyomtatására,

¹ Történelmi Tár, 1896. 190. s. k. l.

² Thaly Kálmán közleménye a Magyar Könyvszemlében, 1883. 229. s. kk. II.

amint az 1711. évi komáromi kalendáriumban olvasható: „A fölséges római császár és magyarországi koronás király által kiadott privilegiumban tiltatnak mindazok, valakik 15 esztendőnek elfolyása alatt Komáromban lakozó Töltési István (úgy utána következő két ágon lévő maradékainak) munkáján kívül magyar kalendáriumokat, kik annak előtte Lőcsén szoktanak volt kinyomattatni, akár nagyobb formában és akármely typussal és egész Magyar- és Erdélyországokban behozni merészelnének, a privilegiumban kiadott kemény büntetés alatt. Bécsben, 5. Novembris 1705. Iosephus. Somogyi Ferenc¹.”

Ausztriában 1705-ben első nyomaira akadunk annak, hogy a *politikai* tartalmú könyveket a rendes cenzura után még külön az udvarhoz is föl kellett terjeszteni. Ilynemű rendeleteket I. József 1705 nov. 13-án és 1706 szept. 9-én adott ki. Károly császár pedig 1725 márc. 1-én ismételte a korábbi rendeleteket és a magyarországi könyvcenzura ügyében is nagyobb fokú változtatást tett.

Ami a nyomdák ellenőrzését illeti, az 1715. évi XVIII. és XIX. t.-cikkek a magyar kir. udvari kancelláriát függetlenítvén a bécsi udvari kamarától, Magyarországon ez időtől kezdve az előbbi gyakorolta a nyomdák fölött a király nevében a felügyeletet. Így tehát a nagyszombati szentszék is 1716-ban a magyar kancelláriánál kérte a protestáns Royer János Pál nyomdájának bezáratását, mivel veszedelmes versenyt fejt ki a nagyszombati akadémiái, azaz egyetemi nyomdával szemben (mely az 1644. évben Pozsonyból áthelyezett érseki nyomdából keletkezett) és bizonyára a katolikus vallás ellen irányuló könyveket is fog nyomtatni. A pozsonyi tanács azonban Royer ügyét magáévá tévén, a kancellária 1720 máj. 23-án kelt leiratában a kérelmet elutasította.²

Szentiványi Mártonnak 1705-ben bekövetkezett halála után az ő állását I. József nem töltötte be és azért Schwartner azt mondja, hogy 1705-től 1721-ig nem volt állami cenzura.³ De ha ezt az előzetes cenzurára nézve elfogadjuk is, az utólagos cenzura a külföldről behozott könyvekre vonatkozólag egyáltalán nem szünetelt, mert ezeket folyton egész szigorúan revideálták. Így pl. a debreceni református egyház Leydenben újból kinyomatta a komáromi Csipkés-féle Szentírást és a nyomda a kész bibliának 4000 példányát (à 3 rajnai frt) útnak indította. Még pedig Lengyelországon át akarták becsempészni. De a szepesi kamara megtudta, hogy 2884

¹ Ballagi i. m. 22. s k. 1.

³ Statistik II. III. 369.

² Ballagi i. m. 26. 1.

példány Duklyában van a határon és az udvari kancellária útján az ügy a király elé került 1720-ban. Ekkor királyi parancs folytán Kassára kellett küldeni a szállítmányt, a jezsuitáknál letétbe helyezni és az egri püspöknek, Erdődy Gábor grófnak cenzurája alá bocsátani. Ő Kassa egyetemére bízta az ügyet, ez pedig néhány jezsuitát bízott meg a vizsgálattal. Ők összehasonlították a Molnár- és Károli-féle bibliával és több hibát és kihagyást állapítottak meg és azért a püspök intézkedésére a példányokat nem adták ki a reformátusoknak; illetőleg, ha reverzálist adtak volna, hogy a hibákat kijavítják, megkapták volna, de erre nem voltak rábírhatók.¹

3. §. A cenzurának állandósítása és továbbfejlesztése III. Károly alatt.

1720 márc. 30-án Károly király a nagyszombati egyetem mindenkorai kancellárját bízta meg a könyvcenzura vezetésével. Irata a következő: „Jelen iratunkkal tudomásukra adjuk mindazoknak, akiket illet, hogy mi mind saját tapasztalásunknál fogva, mind pedig néhány megbízható hívünknek figyelmeztetéséből tudván, hogy mily gyalázatos és sokszor veszélyes, az Isten és a mennyekiek iránt igazságtalan és így botrányos és nemcsak az igaz hittel ellenkező, hanem az államnak és főleg az ifjúságnak sokat ártó, különben is tiltott (bizonyára egyházilag) könyvek adatnak ki nyomtatásban, vagy a máshol kiadottak országunkba behozatnak és akár nyíltan, akár titkon büntetlenül árusítatnak és konkoly módjára elhintetnek, amelyek nagyon sok hívőt könnyen különféle, még pedig kárhoztatandó tévedésre ragadnak; ez pedig főleg azért történik, mivel minden előzetes cenzura és vizsgálat nélkül nyomtatnak vagy máshol nyomtatva és behozva az elárusítás előtt kellő módon át nem nézetnek. Ennélfogva ap. kir. feladatunknak e téren is megfelelni és az ilyen könyvekből áradó veszedelmet megelőzni, a közjót pedig atyailag biztosítani óhajtván, kegyesen meghagyjuk, hogy említett országunkban a nyomdatulajdonosok semmiféle könyvet kinyomatni, a könyvkereskedők pedig árusítani ne merjenek a tőlünk rendelt könyvcenzornak vagy a neki adott felhatalmazás erejénél fogva tőle megbízott vizsgálóknak előzetes jóváhagyása nélkül a könyvek elkobzásának büntetése alatt. És bár ezelőtt az összes könyvvizsgálatra vonatkozó első felhatalmazást I. Lipót király engedélyéből valamikor Szentiványi Márton jezsuita atya, theol. tanár kapta, de mivel az ő halálával ez a csak egy

¹ Lampe: *Historia Ecclesiae Reformatae*, 533. l. Ballagi i. m. 24. l. — Zsilinszky: *A magyarhoni protestáns egyházak története*, 504. s k. l.

embernek adott kiváltság megszűnt és így jelenleg senki sincs megbízva a kiadandó és eladandó könyvek jóváhagyásával vagy megtiltásával és megbüntetésével, azért mi most a jámbor, tudós és az istentisztelet és közjó előmozdításának buzgalmától lángoló és az ifjúság nevelésében kitűnő és tőlünk nagyrabecsült jézustársasági atyáknak érdemeire gondolván, Keresztély Ágost bíboros hercegprímásnak és a győri püspökség adminisztrátorának, kancellárunknak és belső titkos tanácsosunknak, valamint Erdődy László Ádám gróf nyitrai püspök alkancellárunknak, belső titkos tanácsosunknak, mint érsekeknek és megyéspüspököknek beleegyezéssel és ajánlatára a Magyarországon kiadandó összes könyveknek megvizsgálási, jóváhagyási és eltiltási jogát és a máshol kinyomtatott és itthon akár árusítandó, akár másképp terjesztendő könyvek megvizsgálásának, a gyanúsak és veszedelmesek lefoglalásának és elkobzásának jogát, melyet előbb az említett Szentiványi Márton atya kapott, mostantól a nagyszombati jezsuita egyetem jelenlegi és mindenkori tényleges kancellárjára mint theol. doktorra ruházzuk át és királyi tekintélyünknel fogva elhatároztuk, hogy ezt a nagyszombati egyetem mindenkori kancellárjára mint főcenzorra és az említett esztergomi, nyitrai és győri egyházmegyék más helyén a tőle megbízott helyettesekre ruházzuk át és hatalmat adunk arra, hogy ugyanaz a kancellár és hivatalbeli utódjai és a tőlük rendelő helyettes cenzorok ne csak az összes kiadandó műveket, iratokat és könyveket átvizsgálhassák és jóváhagyhassák, hanem ha valaki az ő vagy helyetteseik engedelmé nélkül merne valamit kiadni, a könyvek és betűk elkobzásán kívül még külön is megbüntethessék őket. Sőt jelen rendeletünkkel összes alattvalóinknak, főleg pedig az összes fő- és alispánoknak, szolgabíráknak és esküdteknek és az összes megyei hatóságoknak, valamint a szabad kir. és egyéb kiváltságolt városok polgármestereinek és egyéb városok és községek polgármestereinek, bírának és vezetőinek szorosán meghagyjuk, hogy jelen rendeletünket mindenkinek tudomására adják, hogy senki se mentegethesse magát nemtudásával és azokkal, akikhez tartozik, megtartassák, sőt ők maguk is az említett cenzorokat mindenképen támogatni tartoznak. Jelen rendeletünk pedig elolvasása után visszaadandó a bemutatónak. Bécs, 1720 márc. 30.⁴¹

Ez tehát már hatalmas lépés volt ezen ügynek jobb szervezésére, mert hiszen gondoskodás történt a cenzura állandóságáról

⁴¹ Pauler Tivadar: A budapesti magyar kir. tudományegyetem története, I. k. 3. füz. 486. 1.

és munkabírásról. Mivel pedig a fővezetés jezsuitának kezébe került, elgondolhatjuk, hogy ő munkatársait is saját szerzetében kereste; ilyenek pedig Nagyszombaton kívül Pozsonyban, Győrött, Kassán és egyéb helyeken is találhatók voltak.

1725 márc. 1-én Károly császár meghagyta a bécsi egyetemnek, illetőleg a rektornak, mint a cenzori hatóság fejének, hogy azon kéziratokat, melyek egészen vagy részben *politikai* tartalmúak, átvizsgálás után nyujtsa be az udvarhoz és annak intézkedését várja be. Egy év múlva pedig Magyarországra vonatkozólag is adott ki rendeletet, mely némileg hasonló és amely az egyetemi kancellárnak kiváltságát legalább is nagymérvben megszorította, mint azonnal látni fogjuk.

Az 1730. évre szóló kremsi naptár ezen függelékkel: „Von Hungarischen und Siebenbürgischen Geschichten“ állítólag a magyarországi és erdélyi rendekhez intézett, de teljesen légből kapott, koholt okmányokat tartalmazott. Cenzura nélkül jelent meg és 2000 példányban terjedt el, mielőtt felsőbb helyen megtudták a dolgot. Erre egy udvari rendelet (1730 jan. 11.) meghagyta, hogy az említett pamphlet összes példányai koboztassanak el és három csomóra osztva Bécsben, *Pozsonyban* és Kremsben nyilvánosan égettessenek meg és egyúttal véleményadásra szólította föl a kormányt, hogyan lehetne a cenzurát célszerűbben berendezni, hogy ily visszaéléseknek eleje vétessék.¹ Az osztrák kormány késlekedett javaslattétellel, de az 1730. évi rendeletre támaszkodva az összes irodalmi művek fölött való felügyeletet igényelte s 1735-ben meghagyta a nyomdatulajdonosoknak, hogy a bármiféle kéziratokat az egyetemi cenzura után ő hozzá küldjék be és jóváhagyása előtt ki ne nyomassák. Ezt a követelményt pedig azzal okolta meg, hogy a könyvcenzura politikai ügy. Külön bizottságot is alakított a kormány e célra. Júl. 28-án pedig meghagyta az egyetemnek, hogy a politikai és történelmi könyvek számára egyházi és *világi* tanárok rendelendő cenzoroknak, akik a kifogásolt könyvekről való ítéletüket a kormányhoz terjesszék föl. Ezzel megkezdődött a harc a kormány és az egyetem közt (jezsuiták közt), amely Mária Terézia alatt fokozódott.²

Magyarországban az 1724-ben létesített helytartótanács 1730 jún. 9-én a következő rendeletet adta ki: „A Magyarországon nyo-

¹ Ballagi i. m. 25. l. és Fournier: Van Swieten als Censor. (Sitzungsberichte der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philos.-histor. Classe. Bd. 84. 395. l. jegyzet.)

² Fournier: u. o. 395. s. k. l.

matandó vagy ide behozandó könyvek revíziójának és cenzurájának¹ további szabályozása végett, miként négy évvel ezelőtt (1726-ban) már elrendelte ő Főlsége, hogy semmiféle nyomdász az ő mesteriségét ne gyakorolhassa, vagy nyomda ne engedélyeztessék, ha csak külön e célra kiváltságot nem kapott, ők pedig minden kinyomatandó munkát előzetes vizsgálat alá tartoznak vetni, még pedig a theológiai és erkölcsstani műveket a megyéspüspököktől e célra rendelendő cenzoroknál, a politikai és egyéb világi tárgyakét a nyomda helyén lévő hatóságnál, a szabad kir. városokban a tanácsnál, egyéb helyeken pedig a megyei hatóságnál és minden félév végén a náluk nyomtatott összes könyveknek és egyéb nyomtatványoknak három példányát ezen helytartótanácsnál tartoznak benyújtani; így ő Főlsége újból parancsolja, hogy ezen kegyes kir. intézkedést ezután is meg kell tartani, de olyformán, hogy a politikai és egyéb közügyi műveket az említett helyi hatóságok további vizsgálat végett ezen kir. helytartótanácsához küldjék, amely annak elintézésére állandóan két vagy három tagot fog kijelölni a maga kebeléből és a bonyolultabb műveket, mielőtt jóváhagyná őket, közvetlenül ő Főlsége elé fogja terjeszteni.

Továbbá (elrendelte), hogy minden város és megye, ahol a szabad kir. városokon kívül valamely városban vagy birtokon nyomda létezik, alaposan kutassák, vajjon van-e neki és milyen kiváltsága? és vajjon a könyvcenzurára vonatkozó előbb leírt rendeletet eddig pontosan megtartották-e? és őszinte jelentést tegyenek ezen helytartótanácsnál, vajjon a már négy évvel ezelőtt közölt kir. rendeletet kellően megtartották-e? Ennyit a Magyarországon nyomtatandó könyvek vizsgálatának további szabályozására.

Ami pedig a máshol nyomtatott és akár a vallást, akár a közállapotot támadó és bírálható könyveknek Magyarországra való behozatalát és terjesztését illeti, mivel az irodalomnak fejlődését nagyon gátolná, ha a határszéli vámhivatalok különbség nélkül az összes könyveket, amelyeket máshonnan hoznak és Magyarországra akarnak szállítani, lefoglalnák, azért mielőtt az országban szétküldhetők volnának, átvizsgálás végett a fentebb meghatározott legközelebbi hatósághoz és cenzorokhoz küldendők; ennél fogva ő Főlsége elrendeli, hogy a könyvesboltok és könyvkereskedők a máshol nyomtatott könyveknek az országban való elterjesztése ügyében úgy korlátozandók, hogy ők az ilyféle könyveknek terjesztése előtt jegy-

¹ A revízió a már kinyomtatott könyveknek átvizsgálása, a cenzura pedig a kéziratoknak átvizsgálása és megbírálása.

zéküket (catalogus), vagyis a címnek és a nyomtatási helynek és évnek pontos leírását tartozzanak benyújtani az illető helyen megbízott revizoroknál, sőt ha azok az illető könyveknek egy-két példányát óhajtják, azt is át kell engedniök és a többi példánynak árusításával az ő jóváhagyásukig várakozni tartozzanak. Ezen királyi elhatározást és rendeletet ez a helytartótanács útbaigazítás, megtartás és gyors végrehajtás végett és erről teendő őszinte jelentéssel végett megküldi ezen városnak (Kassának). Pozsony, 1730 jún. 9.¹ Pálffy János gróf. Meskó Ádám báró. Fábíánkovich György“.

Az egyetemi kancellárnak adott kiváltság tehát eredeti terjedelmében csak 1726-ig tartott. Attól kezdve, ha az ő felhatalmazását egybevetjük az 1726. évi rendelettel, azt kell mondanunk, hogy a kancellárnak és segédeinek cenzori tiszte legfeljebb az egyetemi tanárok műveinek bírálatára és a külföldről behozott könyveknek átvizsgálására vonatkozott, mivel az országban nyomtatandó más theologiai és erkölestani művek bírálatát a rendelet a megyéspüspököktől rendelendő cenzorokra, a politikai és egyéb profán tárgyakról szólókét pedig a politikai hatóságokra bízta. Az 1730. évi rendelet pedig megkívánja, hogy a politikai és egyéb közügyi műveket a helyi hatóságok, miután ők már átvizsgálták, további vizsgálat végett a helytartótanácsához küldjék Pozsonyba, amely állandóan néhány cenzort rendel a maga kebeléből, sőt, ha bonyolultabb művekről lesz szó, ezeket legvégül közvetlenül a király elé fogja terjeszteni.

Így tehát a magyar könyvcenzura is az osztráknak mintájára kezdett alakulni és jórészt a helytartótanács kezébe került, amely későbbben teljesen hatalmába kerítette.

Az 1731 márc. 21-én kelt Carolina resolutio, melyet a helytartótanács ápr. 6-án közölt, harmadik pontjában azt mondja, hogy a nem artikuláris helyeken még a köznéphez tartozó protestánsok sem tiltandók el saját házaikban a felekezetükbeli könyveknek családias olvasásától mint vallásos magányakorlattól, de ugyanazon helynek más lakosait nem szabad bebocsátaniok.²

1736-ban áprilisban a protestánsok folyamodványt adtak be Károly királynál Bécsben, melyben egyebek közt ezt is kéri: „Az evangélikus vallás gyakorlásához szükséges könyvekre vonatkozólag kifejtik, hogy az ilyen könyveket csak nagy nehézséggel és kel-

¹ Történelmi Tár, 1896. 739—41. II.

² Fejér: *Iurium ac libertatum... codicillus*, pag. 340. és Ribini: *Memorabilia augustanae confessionis*. II. 250. I.

lemetlenséggel tudják megszerezni. Mert amelyeket külföldről behoznak, azokat vagy Bécsben tartóztatják le, vagy átvizsgálás nélkül Pozsonyba küldik (a vámhivatalok) és ott a jezsuitáknál helyeztetnek letétbe és a tulajdonosoknak kérelmére sem adatnak ki, mivel a jezsuiták felfogása szerint eretnekek és botrányosak. Ennélfogva nagyon kéri (a protestánsok), hogy az ilyen kihágások megszüntetésével az elvett könyvek adassanak vissza a tulajdonosoknak, jövőre pedig a vallás gyakorlásához szükséges akár egyházi, akár iskolai könyveknek Magyarországra való teljesen szabad behozatala, nyomtatása, árusítása rendeltessék el.¹

Szóval a protestánsok az állami könyvcenzurának meglehetősen megszüntetését kívánták, mert ha a theológiai, istentiszteleti könyvekre és a tankönyvekre nem vonatkozik, akkor nagyon szűk térre szorul.

De bizony hiába kérték ezt a protestánsok, mert ez időben a kormány is, meg a jogbölcseletnek és államtudománynak művelői is szükségesnek tartották a cenzurát általában, az ellenreformáció óta pedig királyaink különösen a protestánsok műveinek ellenőrzését tartották kívánatosnak és így inkább fejlesztették még a cenzurát, semhogy megszorították volna. De Károly király alatt már egyre jobban állami, politikai hatalmi célokat kezdett szolgálni ez az intézmény és épen Károly király alatt akadunk első nyomaira annak, hogy az egyházellenes felvilágosultság kezdett benyomulni a monarchiába, mivel ő mindenképen fejleszteni akarván az ipart és kereskedelmet, a gyárak alapítására és a kikötők fejlesztésére sok gazdag protestáns gyárost és kereskedőt hívott meg, ők meg rendkívül sok gyári munkást telepítettek be és mindezek nagy szabadalmakban részesültek és terjesztették a protestáns és szabadelvű eszméket és a bécsi könyvkereskedést hatalmukba kerítették. Hasonlóképpen Károlynak felesége is, Erzsébet, szül. braunschweiglüneburgi hercegnő, ki bár katolikussá lett, de vallásilag az ú. n. felvilágosultakhoz tartozott, nagy befolyással volt urára, úgy hogy rendkívül türelmes volt a protestánsok iránt és kormánya már nagyon hódolt az új eszméknek.

Az 1726—1772 közti időben kiadott királyi rendeletek *kivonata* megvan a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában Fol. Lat. 855. sz. kötetben *Systematica Collectio idealium et praecipuarum B. Resolutionum Regiarum in Negotio Revisionis Librorum* címen, melyet ezután egyszerűen *Systematica Collectio* néven fogok idézni.

¹ Ribini i. m. II. 323. l.

4. §. A cenzurának teljes kialakulása Mária Terézia alatt.

Mária Terézia alatt újabb okok is merültek föl, melyek miatt a cenzurának további fejlesztését és szigorítását szükségesnek tartotta. T. i. a majdnem általános ellenmondás, amely Mária Terézia trónrajutása ellen Európában megnyilvánult, kiterjedt támadó irodalmat létesített. Mivel pedig az örökösödési háború alatt az ellenfélnek iratai is a hiányos cenzura folytán behatoltak és elterjedtek a monarchiában, azért ismét újabb figyelmet fordított a kormány a cenzurára.

1740 okt. 29-én a könyvrevizorok utasítást kaptak, hogy mi-kép tegyenek jelentést az átvizsgált könyvekről; az elkobzásra vonatkozólag pedig a helytartótanács tegyen javaslatot a királynál.

A magyar rendek 1741-ben, a királykoronázó országgyűlés folyamata alatt elégették a királynő ellen készült gúnyiratokat.¹

Mivel a könyvrevízió sok késedelemmel járt, azért 1745 jún. 20-án a királynő meghagyta, hogy ne csak egy jezsuitára bízassék ez, hanem több, a megyéspüspököktől kinevezendő egyéb szerzetesekre is és az eddig feltartóztatott könyveknek revíziója két hónapon belül elvégzendő és a megjegyzések a püspökökkel közlendők.

Mivel pedig így sem akart dűlőre jutni az ügy, azért 1747 febr. 23-án a királynő két, kizárólag ezzel foglalkozó pozsonyi jezsuitára bízta a revíziót és cenzurát, még pedig a polgári hatóságok eddigi cenzuráló jogának megszüntetésével és eltartásukra a plébánosok pénztárából évi 200 frtot rendelt egyenként.²

Hogy pedig a királyi revizorok tudják magukat mihez tartani, Althan Mihály gróf, akkori barii c. érsek, korábban váci püspök, királyi parancsra nyolc pontból álló utasítást készített, melyet ugyanazon évi márc. 1-én a helytartótanácsban kihirdettek és kötelezővé tettek.

Az utasítás ez: Hogy ez ügyben is orvoslás legyen és az uralkodó katolikus vallás nagy kárára tetszés szerint ne lehessen mindenféle nemkatolikus könyveket behozni az országba, de olyanokat se, melyeket minden szerénység nélkül és az Isten Anyja, a szentek és a róm. katolikus egyház, valamint a pápa, a papság és a katolikus uralkodók iránt való jogtalan sérelmekkel teleírnak és a hívő népet gyalázatokkal és rágalmakkal az ő felekezetük támogatására merészelnék írni, új eretnekségek belekeverésével,

¹ Marczali: Mária Terézia, 82. l.

² System. Coll. 14. l.

azért a könyvek átvizsgálásánál a következő pontokra kell ügyelniük a revizoroknak:

1. Mihelyt a királyi revizorok az esztergomi érsektől vagy távollétében a püspöktől, mint a helytartótanács kebelében működő egyházi bizottság elnökétől átveszik a megbírálandó könyveket, az átvétel napját és a könyveknek címét pontosan följegyezzék a tulajdonosok nevével együtt; és térítvényt adjanak át neki, hogy a vizsgálat után a könyv tartalmáról szóló jelentéstételből és a megbízott revizornak előírásából jobban kitűnjék a vizsgálónak szorgalma.

2. Szigorúan ügyeljenek arra, hogy megjelöljék a könyvnek szerzőjét, címét, a nyomtatásnak helyét és a nyomdatulajdonosnak nevét.

3. A revíziót abban a sorrendben kell elvégezniük, amelyben a revizori hivatalnak főnöke megszabja nekik, akinek kötelessége, a királyi utasítás szerint, hogy előbb azokat nézesse át, amelyek már régebben beérkeztek.

4. Ha a revizorok a könyvben olyasmit találnak, ami az állammal vagy erkölcsösséggel ellenkezik, vagy máskülönben botrányos, vagy ami a katolikus vallásra, vagy a katolikus uralkodókra, vagy a papságra nézve sérelmes, akkor az ilyen helyeket a könyvnek, fejezetnek és lapszámnak megjelölésével írják ki egész terjedelmükben és közölik az esztergomi érsekkel vagy helyettesével, a jelentés napjának megjelölésével, hogy ő beterjeszthesse a helytartótanácsnál.

5. Mivel a tapasztalat bizonyítja, hogy a nemkatolikus íróktól írt politikai és egyéb közömbös dolgokról szóló könyvek gyakran mérgezett tartalmúak, hamis dogmákat, sőt hitetlenséget is terjesztenek közömbösség látszata mellett, ami az államra legveszedelmesebb és magára az egyetemes kereszténységre is nagyon ártalmas, másrésről pedig a politikai hatóságok, melyekre a politikai könyvek cenzurája eddig bízva volt, az ilyen iratoknak ravasz mesterkedéseit, melyeket csak a nagyon szemes vesz észre, nem tudták felfedezni; sőt mivel a politikai hatóságoknál nem egyszer nemkatolikus egyének is megbízattak a könyvek vizsgálatával: azért a politikai és közömbös könyvek revízióját hasonló buzgalommal és módszerrel kell végezniük. Ennélfogva

6. gondosan ügyeljenek föl a könyvnyomtatókra, hogy holmi nászdalok alakjában, vagy álcímen, vagy a szerző nevének eltitkolásával, ne nyomassanak ki semmit előzetes alapos cenzura nélkül.

7. Ne mulasszák el, hogy a legkegyelmesebb szándéknak és

az 1745. évi parancsnak megfelelően, a revízió alkalmából a könyvekben talált hibákat, pontos megjelölésükkel az illetékes megyéspüspököknek is bejelentések, hogy ők jogaikkal élhessenek.

8. Ha pedig a nemkatholikusok könyveiben semmit sem fedeznek föl az állam ellen (mint említve volt), a jó erkölcsök ellen vagy egyébként botrányosat, ezt magát is a könyveknek és tulajdonosaiknak megjelölésével, úgy, amint el van rendelve, az esztergomi érseknél vagy a püspöknél be kell jelenteniök és az átvizsgált könyveket nekik átadniok.¹

Bár ez a szabályzat legnagyobbbrészt a külföldről behozott könyveknek utólagos cenzurájával, a revízióval foglalkozik, mégis a 6. pont kiterjeszkedik a belföldön nyomtatandó könyveknek előzetes cenzurájára is, a 7. pont pedig gondoskodik arról, hogy a megyéspüspököknek hivatalukból folyó joguk tiszteletben tartassék, mert ők már saját egyházi hivataluknál fogva, az államtól függetlenül, megyéjük területén a hitnek és erkölcsiségnek őrei és így azon könyvek cenzurája, melyeknél a hit és erkölcsiség érdekelve vannak, hozzájuk tartozik.

Miként az egész szabályzathból, főleg pedig a 4. pontból látható, a revizoroknak nemcsak át kellett tanulmányozniok a külföldről behozott sok könyvet, hanem igen sok írásbeli teendőt is kellett végezniök, miként ez a következőkből még inkább ki fog tűnni és így nem csoda, hogy nem győzvén a sok munkát, néha nagyon is sokáig heverték átvizsgálatlanul Pozsonyban a könyvszállítmányok és igen sok panasz merült föl. Pl. Gönczy András gencsi református pap 1737-től 1743-ig nem kapta vissza könyveit; Megyaszy György, Léway Sámuel és Szoboszlai István református deákok könyvei 12 álló esztendeig voltak revízió alatt.²

A hivatalok a csekély munkaerővel és a rengeteg könyvhal-mazzal védekeztek. Így pl. Keresztesi két ládában hét mázsá könyvet hozott haza Utrechtből. Bod Péter 7, egyik társa 8, másik 15 mázsá könyvvel tértek haza, de ez utóbbiak a cenzura kijátszásával a jablunkai hágón át Lőcse és Kassa felé törekedtek.³

1747 júl. 19-én a királyné meghagyta, hogy az országban levő nyomdatulajdonosok semmiféle magániratot se merjenek az illetékes cenzorok jóváhagyása nélkül kinyomatni, a pozsonyiak se;

¹ Vajkovics: *Dissertatio de protestate principium saecularium in librorum censuram*. Colocae. 1791. 26—34. II.

² Fináczy: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. I. 67. I.

³ Zsilinszky: *A magyarhoni protestáns egyház története*. 500. I.

továbbá a vásárookra viendő könyveknek jegyzékét kell benyújtani a revizoroknál elkobzás terhe alatt és ha a revizorok tiltott könyveket találnak köztük, elkobzásuknál a hatóság támogassa őket.¹

Ugyanazon évi aug. 10-én a királynő elrendelte, hogy a tiltott könyvek jegyzéke mind a helytartótanácsnál, mind a revizoroknál maradjon meg és az elkobzott könyveket a cenzorok jól őrizzék meg, hogy mások kezébe ne juthassanak.²

Aug. 22-én pedig azt rendelte, hogy a nemkatholikus bibliákra nézve mind a vallásügyi bizottság elnöke, mind pedig a megbízott cenzorok főleg arra ügyeljenek, hogy csak azoknak kiadását tiltsák meg, melyek régi kiadványaiktól eltérnek és így bármiféle új szekta javára meg vannak rontva.³

Az 1748 jan. 21-iki rendelet szerint a revizorok figyelmeztendőek, hogy főleg arra ügyeljenek, ami az államot vagy a jó erkölcsöt támadja, vagy botrányos, ami a katolikus vallás, a katolikus fejedelmek és a papság iránt igazságtalan, vagy valami új eretnekséget tartalmaz, és jelentéseikben ilyeneket fejtsenek ki, de tévedéseik elmondásával ezentúl sokat ne foglalkozzanak és így iparkodjanak a revíziót gyorsítani.⁴

Ez az utasítás tehát az 1747. évi szabályzat 4. pontját tetemesen módosítja.

Ugyanazon évi ápr. 30-án elrendeltetett, hogy a nemkatholikus könyvek megbízott cenzorai a lefoglalt és az eddigi módon cenzurálendő könyveknek jegyzékét gondosan nézzék át és midőn profán tankönyveket vagy a vallásról nem szóló egyéb könyveket találnak köztük, akkor először ezeket vizsgálják át és ha semmi állam- vagy valláselleneset nem találnak bennük, akkor az ilyeneket minden további feltartóztatás nélkül jelezzék a helytartótanácsnak, hogy tulajdonosaiknak visszaadhatók legyenek.⁵

1749 márc. 4-én a királynő kijelentette, hogy az elhalálozott nemkatholikusok után hátramaradt könyveknek és iratoknak lefoglalása és revíziója, mivel ő Főlsége és elődjei sohasem bízták a helytartótanácsra, azért királyi engedély nélkül sohasem rendeltessék el.⁶

Bíró Márton veszprémi püspök, miután 1749-ben protestáns küldöttség járt a királynőnél Bécsben, a protestánsokat becsmérlő iratot adott ki 1750-ben Enchiridion címen. Ez a könyv nemcsak

¹ Systematica Coll. 16. I.

² U. o.

³ U. o.

⁴ U. o.

⁵ U. o.

⁶ U. o. 17. 1.

idehaza, hanem még a porosz udvari körökben is visszatetszést szült és II. Frigyes levélben felszólította Schaffgotsch boroszlói püspököt, hogy hasson oda, hogy a magyar püspökök hagyjanak fel a protestánsok üldözésével. Schaffgotsch a dolgot XIV. Benedek pápával közölte, aki a berlini államtanácshoz intézett iratában kijelentette, hogy a porosz király kívánságának megfelelően szívesen elvállalja ugyan a közbenjárást, de azt is kijelentette, hogy óvatosan kell eljárni, nehogy úgy tűnjék fel a világ előtt, mintha ő a protestánsok védelmezője volna. Mindenesetre módot fog találni arra, hogy a magyar püspököket a vakbuzgalomtól óvja. A királynő értesülvén Nagy Frigyesnek és a pápának beavatkozásáról, Birónak könyvét 1751 aug. 5-én elkoboztatta, de egyszersmind szigorúan meghagyta a protestánsoknak, hogy máskor panaszaikkal külföldi hatalomhoz ne forduljanak.¹

Ugyancsak Ballaginál olvasható (i. m. 63—66. ll.), hogy Nagy Frigyes mikép támogatta Hetyési protestáns egyet. hallgatót mindenféle tiltott könyvnek Magyarországra való szállításában.

1753 márc. 12-én ő Főlsége meghagyja, hogy a kifogásolandó állítások a szerzőknek tulajdon szavaival csatoltassanak és ha a cenzorok azt hiszik, hogy a könyvet előzetes királyi döntés tiltotta meg, akkor ezen döntésnek kelte jegyeztessék föl.²

5. §. A magyar cenzurának az osztrák alá való fokozatos rendelése.

1754 jan. 7-én a király elrendeli, hogy a Magyarországon nyomtatandó vagy bármiféle hozzátoldással újra nyomtatandó összes könyvek a kiadóknak költségén előbb Bécsbe küldendők és másként semmiféle nyomdász se merje kinyomtatni, *épségben hagyván a theológiai és dogmatikus tárgyat érintő könyvekre vonatkozólag a megyéspüspököknek felülvizsgálását.*

De máj. 14-én a könyvnyomdászok költségeinek megkímélése végett a királynő mégis megengedte, hogy az említett könyveket a kinevezett cenzorok vizsgálják át.³

Ugyanazon év febr. 25-én azonban a királynő mégis elrendelt annyit, hogy a bécsi cenzurától elvetett könyvek Pozsonyban is elvetendők és a szabadosak vagy *erkölcsrontók*, melyek akár eddig

¹ Ballagi: A politikai irodalom Magyarországon. 51. s k. l. — Arneth: Maria Theresia, IV. 54. l.

² Systematica Coll. 17. l.

³ U. o.

elvettettek vagy ezután el fognak vettetni, a helytartótanács két püspöki tanácsosának jelenlétében *elégetendők*; azok a könyvek pedig, melyek nem túrt dogmákat hoznak be, vagy folytonos rágalmakkal vagy gyalázkodásokkal vannak telve, elkülönítve gondosan megőrzendők, hogy avatatlanok ne férközhessenek hozzájuk.¹

Itt kissé meg kell állanunk és figyelmünket a bécsi cenzurára irányítanunk.

Ausztriában az 1748. évi aacheni béke után nagymérvű reform kezdődött minden téren. Mivel ugyanis Ausztria nem tudta legyőzni a sokkal kisebb Poroszországot, mert az sokkal szervezettebb és fejlődöttebb volt, azért Ausztria fejlesztésére is megtették a szükséges intézkedéseket. A hadügy fejlesztése maga után vont a pénzügy átalakítását, ez megint a közigazgatásnak újjászervezését és sok új hivatal létesítését és mindez végre nagyfokú központosítást eredményezett a kormányzásban. Mivel pedig a reformok végrehajtásával sok mindenféle autonomikus és kiváltságos testület joga ellenkezett, azért eme jogokat egymásután megszüntették és minden intézményt többé-kevésbé államosítottak. És ezek a megkezdett reformok szép fokozatosan egyházi térre is átnyultak és az egyházat az állami hatalom alá rendelték.

Maga Mária Terézia nagyon vallásos és lelkiismeretes volt ugyan, de tanácsosai, kiket bizalmával megajándékozott, csúnyául visszaéltek ezzel a bizalommal. Ezek közt különösen Van Swieten és Greiner udvari tanácsos érdemelnek figyelmet. Greinerről biztos, hogy szabadkőműves volt. De Van Swietenről is valószínű. Ezt a leydeni orvostanárt 1745-ben hívta meg Mária Terézia Bécsbe, miután a királynő nővérét, Mariannát, lotharingiai Károly hercegnek nejét — bár sikertelenül — kezelte. A betegség lefolyásáról tett jelentések vonták M. Terézia figyelmét Van Swietenre és azután Kaunitz gróf és hihetőleg a királynőnek szabadkőműves férje, akinek befolyására Bécsben 1742-ben az első szabadkőműves páholy létesült, nagy dicséretekkal halmozták el az orvostanárt és így került Bécsbe. Ő katolikusként mondta ugyan magát, de janzenista volt és összeköttetésben is maradt ezeknek egyik vezérével, Du Pac de Bellagarde abbéval, akinek lehetővé tette olyan francia műveknek becsempészését a birodalomba, melyek az addigi egyházas felfogás teljes felforgatására vezettek.

Az iskola és a könyvcenzura volt az a két tér, ahol Van Swieten érvényesíteni akarta eszméit, ami sikerült is neki. Miután

¹ U. o.

a könyvcenzurát hatalmába kerítette, eleinte rigoristának mutatta magát, de csak azért, miként barátja, Sonnenfels tanár mondja, hogy a gyengéd lelkiismeretű uralkodónőnek minden aggályát eloszlassa és annál nagyobb bizalmát nyerje meg.

Mivel Mária Terézia különben is fejleszteni akarta az iskolaügyet, az egyetemnél akarta ezt kezdeni és Van Swieten 1749-ben felszólította, hogy az orvosi kar újjászervezésére adjon be javaslatot. Ő azonban tovább ment és jún. 17-én beadott javaslatában nemcsak az orvosi karra nézve tette meg ajánlatát, hanem az egyetem autonómiáját is kikezdte és állami vezetés alá való rendelését is kívánta, még pedig sikerrel.

A könyvcenzurát Mária Terézia 1740-ben ismét egészen az egyetemre bízta, de a kormány hevesen kikelt ez ellen, védte VI. Károly császártól kapott jogát és úgy látszik, győzött. 1749-ben az újrалétesített directorium (in politicis et cameralibus), melynek elnöke Haugwitz gróf volt, felszólítást kapott, hogy javaslatot tegyen az egyetemmel összefüggő könyvcenzura szabályozására. A directorium azt ajánlotta, hogy a könyvek szakok szerint cenzuráltassanak: a theol. és bölcseleti könyvek maradjanak a jezsuiták kezében, a történelmi és politikai könyveket a savoyai és theresianumi akadémiák tanácsa, a jogiakat a jogi kar tanárai bírálják, az orvosiakra Van Swieten ajánlkozott.

A császárné az ajánlatot Van Swietennek adta ki véleményezésre. Így tehát megjött számára az alkalom, hogy erre az ügyre is befolyást nyerjen. Ő azt ajánlotta, hogy a theológiai könyvek a jezsuiták kizárásával az ő barátjára, a nagyon is liberális Trautson érsekre bízassanak, a bölcsesietieket pedig, szintén a jezsuiták kizárásával, a maga számára kérte. Mária Terézia örömmel bízta rá a bölcseseti könyveket: „Kann nicht in bessere Hände kommen“; ellenben a theológiai műveket nem merte csupán Trautsonra bízni, hanem meghagyta, hogy a theológiai és általános tartalmú könyvek bírálatában mindig egy-egy jezsuita is résztvegyen.

1751-ben újjászerveztetett a cenzori hivatal: Trautson érsek elnöklete alatt tagjai voltak Van Swieten, Riegger, Justi, Böck világi tanárok és De Biel, meg Pohl jezsuiták. 1753-ban végre természetjogi tanszéket kapott az egyetem és Martinivel töltötték be. Leginkább ez vetette meg alapját a josephinizmusnak.

Van Swieten pedig nem nyugodott mindaddig, míg csak a jezsuitákat teljesen ki nem szorította a könyvcenzurából. Ennek következtében 1760-tól kezdve már csak egy jezsuita volt tagja a testületnek, 1764-től már egy sem.

1757-ben, Trautson érsek halála után a tanulmányi ügyek rendezésével a Studien-Hof-Commission bízott meg, melynek az új érsek, Migazzi, már csak egyszerű tagja volt és már 1758-ban Van Swietennek erőszakoskodásával sikerült a cenzurabizottság addigi elnökét, Schrattenbach grófot eltávolítani és helyébe ülni. Van Swieten egész haláláig, 1772-ig maradt meg a bizottság elnökének és ő alatta teljesen más szellemet öltött magára a testület, tág kaput nyitott az egyházellenes irodalom beözönlésének, ellenben egyházas műveket, jezsuitáktól származó erkölcsani tankönyveket is, megtiltott.¹

Miután így az osztrák átalakulásokat, főleg a könyvcenzura terén láttuk, térjünk vissza a magyar könyvcenzurához. Fináczy azt mondja, hogy 1759-ben kezdték a magyar revíziót a bécsi alá rendelni, miután Van Swieten vette át annak vezetését. De — mint láttuk — már 1754 febr. 25-én történt az első lépés erre.

1754 júl. 1-én a királynő elrendelte, hogy a görög rítusú hívők vallásos oktatására szükséges könyvek a plébánosok pénztárának terhére Lengyelországból szereztessenek meg. Az esztergomi és kalocsai érsekek erre vonatkozó parancsot kaptak.

A szakadár könyvek pedig minden vizsgálat nélkül az illyr bizottsághoz Bécsbe küldessenek átnézés végett.² Ez a bizottság a szerbek vallási ügyeinek intézésére 1747-ben létesült.

1756 jan. 22-én kelt kir. rendelet szerint meghagyandó a könyvnyomdászoknak, hogy a kiadandó naptárakba mindenféle alaptalan és néha erkölcsrontó történet, továbbá az érvágásra, orvosságvételre, haj- és körömvágásra, szerencsés és szerencsétlen napokra vonatkozó haszontalan és alaptalan megjegyzés és figyelmeztetés ne vétessék bele.³

Nov. 9-én kir. rendelet meghagyja, hogy a bécsi cenzurától jóváhagyott és elégséges bizonyítékával ellátott könyvek ne foglaltassanak le.⁴

Tehát egy további lépés a pozsonyi cenzurának a bécsi alá való rendelésében. Ettől kezdve tehát Magyarországra is be kellett ereszteni ama könyveket, melyeket a Van Swieten befolyása alá

¹ Jäger: Das Eindringen des modernen kirchenfeindl. Zeitgeistes in Österreich. In Zeitschrift für kath. Theologie. Innsbruck, 1878. II. évf. 259. s. kk. II. és Fournier: Gerhard Van Swieten als Censor. Sitzungsberichte der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philos.-hist. Classe. 84. k. 1876. 387—466. II.

² Systematic. Collectio, 17. I.

³ U. o. 4. I.

⁴ U. o. 18. I.

került osztrák cenzura ártalmatlanoknak ítélt, pedig nagyon veszedelmes könyvek voltak ezek között.

1757 jún. 10-én kelt kir. rendelet szerint az összes könyvnyomdászoknak szigorúan megtiltandó, hogy a vallásra vonatkozó kir. rendeletet és egyéb iratokat a helytartótanács tudta és beleegyezése nélkül, amelyről ő Főlsége mindig előzetesen értesítendő, a legsúlyosabb büntetés terhe alatt ne merjék kinyomatni; azok a példányok pedig, amelyeket a veszprémi püspök az aposztaták és a gyermekek nevelése ügyében kinyomatott, azonnal visszaveendők és közlésük ne engedessék meg.¹

Néha ugyanis bizalmas természetű titkos utasításokat kaptak a püspökök, melyekről nem akarta a kormány, hogy köztudomásúakká legyenek, mivel a protestánsok talán felháborodtak volna. Ez részletesebben olvasható Fináczynál.²

Ugyanazon évi júl. 1-én királyi rendelet meghagyta, hogy a külföldről behozott könyveket, melyeket a bécsi cenzura jóváhagyott, feltéve, hogy hiteles bizonyítvány van erről, a pozsonyi cenzorok is jóváhagyottaknak tekintsék és viszont, az ott tiltottakat ők is tiltottaknak vegyék.³

Ezzel tehát a pozsonyi könyvrevíziót teljesen alája rendelték a bécsinek. Mi volt ennek oka? A Van Swieten befolyása alá került bécsi cenzura sokkal szabadabb szellemű volt, mint a pozsonyi és ez utóbbi számos könyvet lefoglalt vagy eltiltott, melyet Bécsben szabadjára eresztettek. Mivel pedig ebből sok panasz lett, azért a királynő, aki bécsi embereiben, elsősorban Van Swietenben feltétlenül bízott és tudósabbaknak is tartotta őket, ezen alárendeléssel, mely a birodalmi centralizációs mozgalmakkal is megegyezett, akarta a panaszoknak elejét venni és a pozsonyi revíziót egyúttal gyorsítani.

Ugyanazon évi aug. 27-én elrendeltetett, hogy a görög nem-egyesültek számára a külföldről nagyobb mennyiségben behozott könyvek kiadassanak ugyan nekik, de minden könyvnek egy példányát a helytartótanács ő Főlségéhez nyujtsa be. Ha pedig a görög egyesültek számára hozattak be ilyen könyveket, a munkácsi püspök egy a görög nyelvhez és ritushoz is értő jezsuita segítségével vizsgálja át, a jelentést pedig a helytartótanács közvetítésével ennek véleményével együtt ő Főlsége elé kell terjeszteni.⁴

¹ U. o. 4. l.

² A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. 82. l.

³ Syst. Coll. 18. l.

⁴ U. o.

Ugyanazon évi dec. 23-án ő Főlsége jelzi, hogy nyilvános pecsétet rendelt el, mellyel a bécsi revizorok az elfogadott könyveket hitelesen jelezhessék. Másolatát meg is küldte a helytartótanácsnak és a pozsonyi revizoroknak igazodásul. Felírása volt: *Censura Librorum Aulica Viennensis*. A felíráson belül pedig a kétféjű sas volt látható az örökös tartományok jelvényeivel.¹

1759 febr. 1-én a királynő elrendelte, hogy a Győrött kiadandó naptárakhoz csatolandó függelékeket nem a polgári hatóságnak, mint amely nem jól végzi feladatát, hanem a rendes cenzoroknak kell átnézniök.²

Ime egy példa rá, hogy bár a királyné már 1747-ben a polgári hatóságok cenzuráló jogának megszüntetésével kizárólag a pozsonyi jezsuitákat bízta meg ezzel, mégis egész mostanig tovább gyakorolták egyes polgári hatóságok a jogot. Ezen jelenségnek oka Fináczy szerint az, hogy a revizoroktól fizikai lehetetlenséget követeltek: A revíziónak alávetett könyvek oly tömegekben érkeztek, hogy a cenzurára nem jutott idő.³

Ez nagyon is hihető, mert bár a pozsonyi cenzurának a bécsi alá való rendelése kevesbítette a munkát, mégis nagyon sok munkája volt a két embernek, mert Magyarországra — főleg a protestánsok — más könyveket hoztak be a külföldről, mint aminőket az osztrák katolikusok olvastak, másrészt pedig a vizsgálattal kapcsolatban rengeteg írásbeli munkát kellett végezniök a revizoroknak a bürokratizmus nagyobb dicsőségére.

Ugyanazon évi febr. 22-én a Főlség elrendeli, hogy a Bécsből Pozsonyba küldendő könyvek, melyeknek átvizsgálásáról bizonyítvány van mellékelve és a csomag külsejére az arra rendelt pecsét is rá van nyomva, azonnal szabadra bocsátandók; ha pedig az átvizsgálásról szóló bizonyítvány mellékelve van ugyan, de a csomagon nincs rajta a pecsét, akkor csak azt vizsgálják a pozsonyi revizorok, vajjon a megnevezetteken kívül nincsenek-e a csomagban egyebek is; ilyenkor a megnevezetteket azonnal bocsássák útjukra, a cenzurára szorulókat pedig nézzék át és minderről jelentést tegyenek a revizorok.

Továbbá elrendeli, hogy mielőtt könyvek nyilvános árverés alá bocsáttatnak, mindannyiszor előbb cenzura alá vetendők és erről a magyar kamara is mindig értesítetik.⁴

¹ U. o. ² U. o.

³ A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. k. 67. l. jegyzet.

⁴ Syst. Collectio, 19. l.

1760 márc. 17-én kelt rendelet szerint a revizorok figyelmeztetendők, hogy a könyveket ne az állításokból levonható veszedelmes következmények alapján, hanem a cenzorok elé megszabott kárhoztatott tételek értelmében tiltsák el.¹

Majd ápr. 1-én a Fölség meghagyja, hogy 1. ezentúl minden cenzurába vett könyvnek tulajdonosát névszerint jelöljék meg; 2. az időt, midőn a könyv vizsgálatra adatott és a cenzoroktól elfogadtatott és azután mikor kapta meg a vallásügyi bizottság a cenzori munkálatot; 3. végre a márc. 31-én kelt kir. leirat alapján a helytartótanács utasítsa a cenzorokat, hogy a cenzurát ne annyira a veszedelmes következmények szerint, hanem inkább a cenzorok elé szabott kárhoztatott tételek szerint végezzék és így a sokféle megjegyzéstől, magyarázattól (glossatio) tartózkodjanak, vagy pedig ezeket a megjegyzéseket külön iratba foglalják és a cenzurált munkához mellékeljék.²

De hogy melyek voltak azok a kárhoztatott tételek, melyeket a revizoroknak szem előtt kellett tartaniok, annak nem akadtam nyomára.

Ugyanazon évi júl. 1-én a vallásügyi bizottság egész részletes szabályzatot készített az ápr. 1-én adott királyi utasítás alapján a revizorok számára. Eszerint: 1. az összes könyvek, melyek a harmincadhivataltól a kamarához érkeznek, a helytartótanács épületébe szállítandók teljes jegyzékükkel együtt, melyben a tulajdonosnak neve is föl legyen jegyezve;

2. a helytartótanácsnak egy fogalmazója hasonlítsa össze a könyveket a jegyzékkel, vajjon megegyeznek-e;

3. ugyanő nyugta gyanánt írja alá a jegyzéket, elismerve ezzel, hogy ekkor adattak át;

4. a kamarának egy emberétől hasonló jegyzéket kapjon ellennyugta gyanánt;

5. ugyanő a kamara emberétől aláírt jegyzékkel együtt a könyvekről tegyen jelentést a bizottság püspök-elnökénél és a kapott utasítás szerint adja át a könyveket a revizoroknak;

6. a jegyzéknek azon példányát, melyet a kamara embere aláírt, az egyik revizornak nyugtatványával, hogy ekkor vette át a könyveket, irassa alá. (Ez a pont nem világos.)

7. Az átnézett könyveket a revizorok ugyanazon úton adják vissza a bizottság elnökének megjegyzéseikkel együtt és miután ő a helytartótanácsnál jelentést tett, az ártalmatlanok nyugtatvány

¹ U. o.

² U. o.

ellenében adassanak vissza a kamarának, ha tőle jöttek, ő pedig adja vissza tulajdonosaiknak. Végre a revizorok az 1747 febr. 23-án és 1760 ápr. 1-én kelt királyi rendeleteknek megfelelően az összes könyveket jegyzékbe foglalják és így az elrendelt táblázatba írják és az ily feljegyzéseket negyedévenként adják be az elnöknel. Ami pedig az elvetett könyveket illeti, ezeket ne írják sorrendbe, hanem a helytartótanács épületének külön helyiségébe helyeztessenek, melynek kulcsát a püspök-tanácsos őrizze és mivel a ferencieknel, kapucinusoknál és trinitáriusoknál is őriztetnek ilyen könyvek, azért a helytartótanács fogalmazója jegyezze föl őket, mint oda helyezendőket.

A bizottság táblázatot is mellékel 12 rovattal a revízió végzésére. Ezen rovatok a következők: 1. a könyv tulajdonosa, 2. szerzője, 3. a kiadás helye és éve, 4. a helytartótanácsnál való beadás napja, 5. a revizoroknak való átadás napja, 6. a revizoroktól való visszaadás napja, 7. a revizoroktól jóváhagyva, vagy 8. tőlük elvetve, 9. a királyi döntéssel jóváhagyva, vagy 10. királyi döntéssel elvetve, 11. a helytartótanáctól vagy kamarától vagy harmincadhivataltól a tulajdonosnak visszaadva, 12. a szokott helyre eltéve, mint elkobzott.

Az erről szóló jegyzőkönyvet a helytartótanács helyeslő véleményével együtt júl. 3-án a királynő elé terjesztették.¹

Ugyanazon évi júl. 21-én az említett jegyzőkönyvet a táblázattal együtt a Fölség jóváhagyja és ezenfelül helyesli, hogy az 1747 febr. 23-án kelt kir. leiratnak megfelelően készült revíziós szabályzat további királyi döntésig megtartassék és ezért maga a könyvrevízió a helytartótanács püspök-tanácsosának mutatandó be, ő nézze át és rávonatkozó javaslatát ezentúl ne a vallásügyi bizottsághoz, hanem egyenesen a helytartótanácsához nyújtsa be avégett, hogy ő véleményével együtt a Fölség elé terjessze. Továbbá azt akarja a Fölség, hogy a nemkatholikusok könyveinek elfogadásánál kíméletesen járjanak el és szimbolikus könyveiknél, bibliáiknál és kátéiknál ne tegyenek nehézségeket, ha néha kisebb támadások találhatók is bennük, mert már az ő dogmájuk is támadja a katolikus vallást és egyébként jó könyv a nemkatholikusok előszava miatt ne vetessék el.

Ezt a revíziós szabályzatot a Fölség 1760 aug. 4-én megtartás végett megküldette a kamarának.²

1761 ápr. 27-én a Fölség elrendelte, hogy a nyomdatulajdono-

¹ U. o. 20. s kk. II.

² U. o. 21. l.

sok a kisebb nyomtatványokra is, mint egyes lapokra, ívekre, cédulákra rányomassák teljes nevüket.¹

1763 jan. 31-én kelt rendelet szerint a nyomdatulajdonosok a kinyomatandó könyveknek három példányát, melyekből egy a helytartótanácsnál marad, kettő a bécsi udvarhoz küldendő, tartoznak továbbra is beküldeni és erre az 1726 febr. 8-iki rendelet folytatása gyanánt komolyan figyelmeztetni kell őket és ha kiváltságuk ideje lejárt már, akkor új kiváltság szerzésére utalandók.²

1763 júl. 5-én a királynő, miután Barkóczy gróf hercegprímást bízta meg a magyar tanügy és könyvcenzura legfőbb vezetésével,³ a bécsi cenzura szabályzatát is megküldte neki megtartás végett (tehát nem 1766-ban történt a második intézkedés, mely a pozsonyi könyvrevízió önállósága ellen irányult, miként Fináczy mondja i. m. 69. lapon), melynek 1. pontja elrendeli, hogy semmiféle nyomdatulajdonos a cenzoroktól jóvá nem hagyott könyveket ne merjen kinyomatni az ő Fölségétől megszabandó büntetés terhe alatt, hanem a cenzoroktól szerezzenek nyomtatási engedélyt, melyet ők ingyen adjanak meg és a könyv elején kinyomatandó; *a kiadandó könyv kettős kézirati példányban* átadandó a cenzornak és az egyik a nyomtatási engedéllyel visszaadandó, a másik ott tartandó, hogy, ha a cenzura törvényei ellen véténének és változtatnának, azon példány alapján erről meg lehessen győződni. 2. Ha régi könyvet újból nyomtatnak, akkor a cenzortól átszolgáltatandó példánynak megfelelően kell kinyomatni, ha pedig előszó és jegyzetek is hozzáadtnak, akkor ezeket a cenzorhoz kell beadni bírálatra és úgy vizsgálandók át, mint más új iratok. 3. Az írásbelileg adott nyomtatási engedélyt a nyomdatulajdonosok a maguk biztosítása végett őrizték meg. 4. Kiseb lapoknál legalább annyit kell

¹ Syst. Collectio 5. l.

² U. o.

³ Barkóczy a könyvcenzurát teljesen *egyházi*vá akarta tenni. Az összes harmincad-, vám- és révhivatalok tisztviselői elbocsátás terhe alatt legyenek kötelesek mind a külföldről vagy bárhonnan érkezett könyvet visszatartani és csak a megyéspüspököktől rendelt könyvvizsgálók engedélyével kiadni. Rendeletben kell ellátni a könyvnyomdákat attól, hogy a püspöki cenzorok engedélye nélkül semmit se merjenek kinyomatni. Könyvnyomda csak püspöki engedéllyel állítható föl. A protestánsok kátéik és zsoltárkönyveik kivételével semmit se nyomtathassanak és az országba be ne hozathassanak. (Ez azonban már túllépi a püspökök hatáskörét, ha már egyszer szabad vallásgyakorlatuk van a protestánsoknak.) A püspöki cenzoroknak joguk legyen a nyomdákat és a könyvárusok boltjait bármikor meglátogatni és szabálytalanság esetén az üzleteket zár alá helyezni. (Fináczy: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. 287. l.)

kinyomatni, hogy a cenzorok engedélyével nyomattak. 5. Ha titkon vagy csalfán történik valami, akkor a cenzura főnökétől kapott írásbeli rendeletre a tőle megbízottak meglátogathatják a nyomdákat vagy könyvkereskedéseket és azokat, amik cenzori engedély nélkül jelentek meg, vagy már tiltottak is, azonnal lefoglalhatják, az elkövetett kihágásról pedig jelentést tegyenek a főnöknek és ő a Főlséghez terjessze föl az ügyet. 6. A nyomdatulajdonosok óvakodjanak attól, hogy a könyvekbe ne nyomassanak obscén képeket, vagy hogy az olyan dolgokat, melyek a szerénységgel és az erkölcsök tisztaságával ellenkeznek, ne jelöljék meg külön jelekkel. 7. A cenzorok is óvakodjanak az ok nélkül való hosszabb lefoglalástól, miként a vizitátorok is a nyomdászoknak és könyvkereskedőknek zaklatásától, hanem méltányosan és megfelelően járjanak el hivatalukban; és ha ő Főlsége a nem kiváltságolt nyomdatulajdonosoknak külön kiváltságot engedélyez valaminek újból való kiadására, a cenzorok ezzel ne ellenkezzenek. 8. A korábbi kir. rendeleteknek megfelelően minden nyomdatulajdonos minden év végén a nála nyomtatott minden könyv vagy nyomtatvány *két példányát fűzve, egyet pedig kötve* saját költségén a cenzura főnökéhez küldje Pozsonyba, ő pedig a kir. rendelet szerint a két példányt a magyar kir. udvari kancelláriához küldje el Bécsbe és hogy teljes bizonyosság legyen, a cenzorok is minden év végén a tőlük cenzurált és engedélyezett összes nyomtatványok jegyzékét küldjék be. 9. Ami a könyveknek behozatalát illeti, a harmincadhivataloknál a könyvkereskedők és a külföldről visszatérő nemkatholikus tanulók pontosan megvizsgálandók, a könyvek az eddigi gyakorlat szerint a legközelebbi cenzorokhoz viendők átnézés végett és ha nincs semmi megjegyezni való, azonnal adassanak vissza tulajdonosaiknak. 10. A megbízott cenzorok pedig a könyvek bírálatánál a következőkre ügyeljenek: ami az Isten és szentjei, vagy az igaz vallás, az egyház feje vagy az egyházi méltóságok ellen gonoszul és tiszteletlenül, ezenkívül a királyi tekintély és hatalom és más fejedelmek és az állam ellen, valamint hivatalnokai ellen illetlenül, szabadosan és rágalmozólag van írva, továbbá a botrányos könyvek, melyeknek olvasása biztos veszélybe döntené az erkölcsiséget, mindennek nyomtatása vagy behozatala ne engedjék meg s azért az osztrák örökös tartományokban eltiltott könyvek Magyarországon is ilyeneknek veendő, az engedélyezett pedig ilyeneknek. 11. A cenzoroktól elvetett könyvek megőrzendő, és kir. döntés előtt ne semmisíttessenek meg és azért 12. a cenzorok eljárásukról pontos jelentést tegyenek igazgatójuknak, midőn a

nyomtatási engedély megtagadásáról van szó, hivatkozással a gyanus paragrafusokra és vessék alá magukat az ő ítéletének. Azután évnegyedenként az elvetett könyveknek jegyzékét a szerzők nevének jelzésével és az elutasítás okával együtt ő Fölségénél nyujtsák be. 13. Az eretnekek könyveire vonatkozó eddigi szabályzat továbbra is megtartandó, t. i. azokat, amelyek új eretnekséget nem kevernek bele, sem sérelmeket és gyalázkodásokat, hanem csak vallásuk védelmére irattak, engedélyezzék és bánjanak velük kíméletesen, főleg szimbolikus és hitoktatási könyveikkel és ne annyira az állításokból levonható veszedelmes következmények alapján, hanem a cenzorok elé szabott kárhozottatott tételek szerint vetendők el. Ezeknek megtartását hagyta meg ő Fölsége a hercegprímásnak.¹

Rövid idő múlva rendkívüli feltűnést, sőt felháborodást okozott Kollár Ádámnak, a bécsi udvari könyvtár első őrének (Van Swieten befolyására nyerte el e hivatalt) következő könyve: *De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Ungariae libellus singularis. Vindobonae, 1764. 8-r. 174 l.*

Ez a könyv a főkérdésben Bossuetnek, illetőleg a francia klérusnak ama nyilatkozatára támaszkodik, mellyel a gallikanizmusnak alapját vetették meg és amely szerint a *ius placeti* és a *ius patronatus* a világi hatalmat az egyházzal szemben azért illeti meg, mert az egyház alá van rendelve az államnak. De ami a figyelmet még inkább reá vonta, az a kis kitérés, amellyel a szerző a nemesi kiváltságok ellen fordul és szemére hányja a nemességnek, hogy minden előnyt a maga számára követel, ellenben minden terhet a nyomorult jobbagyság vállaira hárít.

Alapos volt a nemességnek gyanuja, hogy Kollár az udvar sugalmazására írta meg könyvét. Ő ugyanis az udvar szolgálatában állott, művét az udvari könyvnyomdász adta ki, még pedig közvetlenül az 1764. évi országgyűlés megnyitása előtt és az ez elé terjesztett királyi propozíciók a Kollártól megpendített eszméket tartalmazták. Hogy a nemesség jól sejtette a dolgot, azt Arneth lovag teljesen bebizonyította és hitelesen adta elő a könyv létrejövetelének történetét. Kollár ugyanis művét előbb Borić báróhoz, majd König államtanácsoshoz nyújtotta be, kiknek közbenjárására a mű hivatalos cenzoraivá Bruckenthal erdélyi kancellárt és Sperger udv. tanácsost rendelték. König tanácsos azt kívánta ugyan, hogy a könyv a magyar udvari kancellária bírálatának is alávetessék, de

¹ System. Collectio 5. és 22. II.

erről Kollár hallani sem akart, mivel szerinte ott senki sincs, aki valaha jogi tanulmányokkal foglalkozott. Bírálatuk annyira kedvező volt, hogy a királynő a kinyomatási engedélyt megadta, amiről König értesítette Kollárt és egyúttal azt az óhaját is kifejezte, hogy a mű még az országgyűlés megnyitása előtt jelenjék meg, ami meg is történt.

Az országgyűlés minden egyéb tárgyalás félretételével vita tárgyává tette a művet és a rendek mindaddig nem nyugodtak, míg csak a nekik nem tetsző könyvet be nem tiltották és a szerzőt nyilvános bocsánatkérésre nem kényszerítették.

Az alsó táblán már júl. 10-én hoztak róla határozatot. Felirati javaslata a felső táblán élénk visszhangra talált, amely a könyv inkriminált tételeinek kiemelése céljából válaszmányt küldött ki és ez csakhamar el is járt megbízatásában.

A rendeknek magatartása nagy zavarba hozta a kormányt, melynek éppen akkor nagy szüksége volt jóakaratokra. Kaunitz kancellár ki is fejezte abbeli véleményét, hogy tanácsosabb lett volna e művet éppen akkor ki nem adni.

Az udvar egyrészt nem akarta Kollárt elejteni, másrészt pedig az országgyűlést is ki kellett engesztelnie. Azért hosszas tanácskozás után Kaunitz ajánlatára a királynő akként szabadult ki a zsákutcából, hogy Eszterházy magyar kancellárhoz kéziratot intézett, melyben kijelenti, hogy mivel értesülése szerint Kollár könyvében *a katolikus vallást sértő dolgok* foglaltatnak, addig is, míg ezt maga megvizsgálja, megtiltja a könyv terjesztését Magyarországon. Tehát a királynő magának tartja fenn a döntést és nem bízta az országgyűlésre és anélkül, hogy a könyv politikai tartalmát érintené, vallási álláspontja miatt tiltja meg.

Erre a helytartótanács a munka árusítását azonnal megtiltotta s intézkedett a könyvtáraknál található példányok beszedéséről.

Ezen munka utólagos bírálatát is Migazzi bécsi érsekre bízta a királynő és ugyanakkor Febronius műve miatt is határozott vereiséget szenvedett Van Swieten Migazzival szemben, ami annyira elkésértette, hogy ezt írta a királynőnek: „Én a cenzura fárasztó terhét 13 év óta viselem; de a mostani eset, valamint a Kollár-féle világosan megmutatják nekem, hogy egész más lelkületre van szükség, mint amilyen az enyém, a mostani körülmények közt való továbbműködésre“.

Mária Terézia persze — szokása szerint — megint nagy dicsérrettel iparkodott őt kiengesztelni.

Egyébiránt Kollár műve a tiltott könyveknek római jegyzékébe is belekerült.¹

Van Swietennek 1772-ben bekövetkezett halála után Kollár lett utódja az udvari könyvtár igazgatói hivatalában.

Kollár könyvével szemben az 1764-ben készült *Vexatio dat intellectum* c. röpirat, mely kéziratban keringett a közönség kezén (csak 1785-ben adta ki nyomtatásban Wucherer hírhedt bécsi könyvárus), a nemesség jogainak védelmére kelt és támadta a kormány túlkapásait. Ez nagy visszatetszést szült az udvari körökben és hamar is tettek lépéseket elterjedésének meggátlására. Maga a királynő hagyta meg dec. 16-án kelt leiratával a kamaraelnöknek, hogy a kir. ügyek igazgatója útján nyomozza ki mind ezen, mind pedig a „*Reflexiones circa tractatum et propositiones regias anni 1764*“ c. röpirat szerzőjét és megfenyítésük céljából tegye meg a szükséges lépéseket. Egyúttal parancs ment a „*Vexatio*“ példányainak megsemmisítésére és ennek folytán a röpirat példányait Pozsony piacán 1765 febr. 18-án megégették, de a szerző nevét a hatóság nem tudta meg.²

1765 júl. 5-én a vallásügyi bizottság az esztergomi érseki levéltárból anteactákat kért a revízióra vonatkozólag.³ De vajjon kapott-e és miket kapott, nincs közölve.

Ugyanazon évi szept. 17-én a vallási bizottság jegyzőkönyvében a helytartótanácsnak ajánlja, hogy jó lesz, ha az 1760. évben kidolgozott szabályzat pontosan megtartatik és a könyvek cenzuráját a revizorok a bizottság elnök-püspökének időről-időre betérjesztik és erre vonatkozólag a bizottság nevében a szokott jegyzőkönyv minden egyes revideált könyvre vonatkozó véleménnyel együtt a helytartótanácsnál adandó be, amely kir. döntés végett a Fölség elé terjesztendő, akinél a cenzori jelentés eredetiben adandó be, hogy a másolók ne botoránkozhassanak meg; továbbá a revizorok a tiltott könyvek jegyzékét betűrendben készítsék, a bizottsághoz terjesszék és jövőben is folytassák. Ugyanez a revizorokkal is közlendő rendeletben.⁴

Dec. 24-én a helytartótanács rendeletet küldött a revizorokhoz, hogy minden egyes könyvnek megjelölése után mindenütt meg-

¹ Ballagi: A politikai irodalom Magyarországon, 69—75. l. — Arneth: Maria Theresia, VII. 114—122. l. — Jäger: Das Eindringen des modernen kirchenfeindl. Geistes in Österreich. (Zeitschrift für Kath. Theologie. 1878. 435. l.)

² Ballagi i. m. 81—88. ll.

³ Systematica Collectio 24. l.

⁴ U. o.

okolt véleményüket csatolják, vajjon az illető könyvet a tulajdonosnak vissza lehet-e adni, vagy pedig megtiltandónak tartják-e; ha pedig már tiltott, fejezzék ki, hogy mely évben és napon és hol történt ez. Továbbá minden könyv tulajdonosának neve és vallása, valamint a kiadás helye és éve minden könyvhöz mellékelendő.¹

Szóval irodai munkákkal agyonsanyargatták a revizorokat és minduntalan más utasítást adtak nekik, úgy hogy idejük sem volt az igazi eligazodáshoz és a jártasság megszerzéséhez.

1766 márc. 29-én, Barkóczynak halála után, midőn a könyvcenzura ismét a helytartótanácshoz került, a királynő a bécsi könyvcenzura bizottságának szabályzatát megküldi neki avégett, hogy itt is megtartassék, azzal az egy kivétellel, hogy mivel a lutheránus és reformált vallás gyakorlata Magyarországon túrt, azért az illető könyvekre nézve más zsinórmérték szabassék meg. Továbbá a revizori hivatalban bekövetkezett üresedés kitöltésére a jezsuita tartományi főnöktől irodalmi képzettségű és a német, francia, magyar és tót nyelvekhez értő egyén kéressék. Továbbá hogy a revizorok felfogása szerint is ártatlan könyvek, nem várva be kir. határozatot, a helytartótanács tudtával és beleegyezésével azonnal adassanak vissza tulajdonosaiknak. Végre a vallásügyi bizottságtól készített táblázatot, melyet a Főlség 1760-ban jóváhagyott, a revizorok pontosabban tartsák meg.

A bécsi szabályzat pedig ezeket tartalmazza: 1. elsorolja a bizottság tagjait, mely egy világi elnökből (Van Swieten), a bécsi érsektől ajánlott három kanonokból, három más tagból, kik udvari tanácsosok, egy titkárból, írnokból és szolgából áll; azután a bizottság eljárásmodja csatoltatik.

Az elnök havonként egyszer vagy a szükséghez képest többször is magához hívja a bizottságot.

Az ülésben minden cenzor a karok sorrendjében tartozik jelentést tenni azon könyvekről, melyeket ártalmasaknak tart, vagyis megjelölni és felolvasni a sérelmes helyeket, hogy a könyvet, mely vagy általában a vallást, az államot, vagy a közérkölciséget könnyebben vagy legfőljebb itt-ott erősebben támadja, a többiek is röviden megítélhessék és közmegegyezéssel mint eltiltandó jegyzőkönyvbe vétethessék.

Az ártatlan vagy oly könyveket, melyek csak keveset árthatnak a népnek és úgy vannak megírva, hogy a tudomány kára nélkül nem kobozhatók el, minden egyes cenzor egymaga is azonnal

¹ U. o.

engedélyezheti és aláírásával ellátva a revizori hivatalba küldheti, hogy ott a titkár átadhassa tulajdonosaiknak.

Továbbá a cenzornak joga van, hogy a kéziratoknak kinyomtatását megengedje, ha a nyomdafestékre érdemesek, vagyis ha úgy ítéli, hogy sem a vallással, sem az állammal, sem az erkölccsel nem ellenkeznek vagy pedig elvesse, ha ezek ellen vétének és nem szükséges, hogy az ilyen író a jóváhagyásról vagy eltiltásról előbb jelentést tegyen a bizottságnál, mert megmarad az író szabadsága, hogy panaszával a bizottság plénumához forduljon, ha sértve érzi magát. (Ez a bekezdés valószínűleg rosszul van leírva a kéziratok kötetben. Hihetőleg úgy van a dolog, hogy nem szükséges az, hogy a *cenzor* az ilyen író művének jóváhagyásáról vagy eltiltásáról jelentést tegyen a bizottságban, mivel maga az író ott orvoslást kereshet, ha jogaiban sértve érzi magát.)

Mivel, ha valakinek elhalálózása folytán vagy másként előfordul az, hogy bizonyos könyvek vagy rézmetszetek nyilvánosan eladandók, ez a cenzurának előzetes engedélye nélkül nem történhetik, azért szükséges, hogy az ilyen irodalmi hagyaték megbízható jegyzékének kettős egyező másolata adassék át a titkárnak, egyiket az ő elismervényével ellátva, miként a kinyomtatandó művek-nél szokás, a theologiai, bölcséleti, jogi és politikai karok négy cenzorának adja át elolvasásra, hogy ki-ki közülök a szakmájába vágó könyveket, melyeket tiltottaknak tud vagy gyanusaknak tart, a lap-számon megjegyezze. A másikat pedig, a cenzoroktól megjelölt könyvek kivételével, saját aláírásával ellátva adja vissza a tulajdonos-nak és így a katalógus kinyomatható és a könyvek a megjegyzet-tek kivételével eladhatók.

A titkár naponként kétszer menjen el a revíziós hivatalba a vámhivatal közelében, az újon érkezett könyveket és rézmetszete-ket ott tekintse meg, *amelyeket ártalmatlannak* vagy a cenzorok-tól már elfogadottaknak *tud, azonnal adja át tulajdonosaiknak;* azokat pedig, melyek vagy tiltottak, vagy újak, vagy másként gya-nusak, tartsa vissza; a visszatartottakat, ha tiltottak, megőrzi a legközelebbi ülésig mint megsemmisítendőket, mert az ülés után, elolvasván címüket külön lapon, tulajdonosaik nevének megjegyzé-sével együtt, a könyvek megsemmisíttetnek; ha az újak ismeretle-nek vagy gyanusak, akkor a cenzorok közt szakonként szétosztja, feljegyezvén a címet, napot és évet és megnevezvén a tulajdonost is, akinek a kedvező cenzura után visszaadja; a veszedelmeseket megtartja az ülésig, hogy a cenzorok jelentése után a könyvet vala-mennyien megítélhessék, megengedhessék vagy visszautasíthassák.

Hasonlóan szükséges, hogy azok a könyvek, melyeket akár a cenzor, akár az ülés engedélyezett, az engedélyezett könyvek lajstromába foglaltassanak.

Az összes kéziratokból, melyeket valaki nyomdába akar adni, két egyező másolat készüljön, melyeknek egyikét a bemutatás évének és napjának feljegyzésével a cenzornak kell átadni, a másikat, ha *Imprimatur*-ral van ellátva, mint engedélyezettet, vagy *non licet*-tel, mint nem engedélyezettet, a feleknek kell visszaadni és hogy ha akár a szerző, akár a nyomdatulajdonos valami csalást követne el, ez könnyen legyen kimutatható, azért a cenzortól aláírt példányokat, akár engedélyezte, akár elvetette, gondosan meg kell őrizni.¹

Itt látszik tehát igazában, hogy milyen volt az osztrák cenzura. Mivel külön szakok szerint cenzurálták a könyveket és maguk az egyes cenzorok saját belátásuk szerint engedélyezhették a kéziratokat és könyveket, azért a legtöbb könyv nem került a teljes ülés elé, tehát a pap-cenzoroknak semmi módjuk sem volt, hogy akár a legveszedelmesebb jogi vagy történelmi, gallikán, janzenista vagy febroniánus szellemtől áthatott művek ellen valamit tegyenek; továbbá ha saját szakmájukba vágó művet a plenum elé vittek, legtöbbször leszavazták őket; sőt maga a lítkár is sok munkát útjára eresztetett anélkül, hogy cenzorhoz került volna. És mindazokat a műveket, melyeket a liberális, sőt febroniánus bécsi cenzura engedélyezett, Magyarországon is engedélyezni kellett. Az írókra nézve pedig valóságos gyötrés volt, hogy a kéziratot több példányban kellett benyújtani. Legjobb lett volna az egész állami cenzurát megszüntetni és megelégedni az egyházzal, mert akkor a katolikus egyház is jobban járt volna, meg a protestánsok még inkább.

Ugyanazon évi május 21-iki kir. rendelet meghagyja, hogy mivel Bécsben nem szokás az eltiltott könyveket összegyűjteni, hanem nyilvános ülésben megsemmisítik őket, azért Pozsonyban is így kell tenni az eltiltott és azon nemkatolikus dogmatikus könyvekkel, amelyeknek katolikus tulajdonosuk van.²

1767 jan. 31-én a vallásügyi bizottság jegyzőkönyvet készített a könyvrevízió további szabályozására az 1766. évi márc. 29. és máj. 21-iki kir. rendeletek alapján. A revizorokkal megtartás végett közlendő és ezenkívül meghagyandó nekik, hogy az elvetett vagy elvetendő könyveket azon táblázatos feljegyzésen kívül, melyet

¹ System. Collectio 7. l.

² U. o. 27. l.

ezentúl maguk a cenzorok, midőn a könyvek a harmincadhivatal-tól vagy máshonnan hozzájuk kerülnek, végezzenek az 1760. évben jóváhagyott rend szerint, és amelyet minden negyedévben a bizottság elnökének bemutatassanak, ezenkívül még minden év végén betűrendes sorba foglalják s ezentúl a revizorok jelentéseikben elsősorban minden cenzurába vett könyv kiadásának helyét és évét tüntessék ki, továbbá a tulajdonosnak teljes nevét és vallását, végül pedig kiírván az eltiltás alapjául szolgáló paragrafusokat, fejezzék ki azt is megokoltan, vajjon az ilyen könyv eltiltandó-e vagy tulajdonosának visszaadandó; ha pedig már előbb eltiltatott, akkor a tilalom helyét, évét és napját írják meg.

Az ártatlan könyvek visszaadására pedig az a bizottság véleménye, hogy mivel egy-kétnapi késedelem is káros a tulajdonosokra, azért az ily könyveket még a bizottság elnöke által a helytartótanács legközelebbi ülésében leendő jelentéstétel és ennek jóváhagyása előtt vissza kell adni a tulajdonosoknak (a jóváhagyás reményében), a revizorok pedig addig is a cenzurára szoruló könyvek mellett ezen visszaadott könyveket is az előbb megállapított módon sorban jegyezzék föl és ezenkívül az általános táblázatba is írják be; egyébiránt megtartandó itt a bécsi szabályzat, miként az 1760. évi júl. 21-iki kir. rendelet is abban, hogy a nemkatholikusoknak szimbolikus könyvei, bibliái és kátéi ne nehezményeztessenek, bár néha kisebb támadások vannak bennük; ami a kinyomatandó könyveket illeti, mivel a kir. rendeletek szerint a hittani és erkölestani könyveket az egyházmegyei, a *politikusokat pedig a politikai hatóságok szokták közönségesen megvizsgálni* (íme még 1767-ben is így!), a bizottság ezenkívül azt tartja meghagyandónak, hogy egyetlen nyomdatulajdonos se merjen könyvet írásbeli engedély nélkül, mely elől kinyomatandó, kinyomtatni vagy újra nyomtatni, sőt költeményeket, énekeket vagy bármi mást anélkül, hogy oda nem volna nyomtatva: *Cum permissione*; továbbá hogy a kinyomtatott új könyvek három példányának beküldése újból sürgetendő és ezeket a beküldött könyveket a revizorok újból nézzék át, vajjon minden szükségessel el vannak-e látva, az elvetett könyvek pedig az említett kir. rendelet erejénél fogva a bizottságban vagy a bizottságtól kiküldendő által (*instruantur* áll itt, pedig *destruantur* való ide) megsemmisíttessenek, valamint azok is, melyek már több éven át elvetve itt őriztetnek, egyébként pedig nemcsak a vámhivatalokhoz elvitt könyveket, hanem az ott talált fémmetszeteket is, ha botrányosak, le kell foglalni, miként az ily könyveknek és képeknek a könyvkereskedők és más árusítók által való nyilvános árusítását

és nyilvános árverését meg kell akadályozni, miként a febr. 23-iki jegyzőkönyv is meghagyja.¹

1766 nov. 25-én XIII. Kelemen pápa az összes érsekekhez és püspökökhöz brevet intézett a vallástalan (deista, materialista, naturalista) iratok ellen való küzdelemről. Biztatta őket, hogy a kormányok és hatóságok segítségét kérjék ezen iratok meggátolására.

Erre Mária Terézia a magyar püspökök kérelmére 1767 máj. 3-án kir. Intimatumot intézett a helytartótanácshoz és vejéhez, Albert szász herceghez, melyben szigorúan meghagyta, hogy az olyan könyveket, melyek akár libertinizmusra vagy indifferentizmusra vezetnek, akár pedig vallásgúnyolók, ezen rendelet kihirdetésétől számított nyolc napon belül maguk a tulajdonosok elégetni tartoznak, mert ellenkező esetben, bárki legyen is az, akinél ilyen találnak, vagy aki ilyen bír vagy csak olvas is, vagy ehhez a tévedéshez ragaszkodik és nem jelenti be, eo ipso a kellő büntetést vonja magára a nemre való tekintet nélkül.

A hatósági személyek hivatalvesztés terhe alatt köteleztetnek, hogy mindezt végrehajtsák.

Erre a helytartótanács mindent elkövetett, hogy a már terjedni kezdett libertinizmusnak elejét vegye és hogy az ilyféle könyvek az országba be ne hozattassanak. Az első cél elérése végett a vármegyékhez és a hatóságokhoz fordult, az utóbbi ügyet a két pozsonyi revizorra bízta. Mivel pedig Berchthold Ferenc gróf, a helytartótanács vallásügyi bizottságának elnöke a kir. rendeletnek egyik példányát átadta Vajkovics Imre revizornak, ő külön értekezést írt az indifferentizmusról.²

Ugyanazon évi júl. 4-én kir. rendelet meghagyja, hogy a nemkatholikus könyvek csak olyanoknak engedendők meg és adandók ki, akiknek hivataluknál fogva szükségük van rájuk, mint a doktoroknak, theológusoknak, szónokoknak és ilyeneknek. És semmiféle ilyen könyv, ha erősebb vádak és sértések fordulnak elő benne (de azok, melyek kisebb hibákat tartalmaznak, mint pl. babonáságot, pénzvágyat, lelkiismereti erőszakot, nem tekintendők ilyeneknek), nem adandó ki a nemkatholikusoknak.³

Szept. 17-én a helytartótanács jelentette a királynőnek, hogy a vallásügyi bizottság febr. 23-iki jelentésére eddig nem érkezett

¹ Syst. Collectio 27. s k. I.

² Vajkovics: Dissertatio nona de Clementis XIII. et Mariae Theresiae conatibus apostolicis in librorum perniciosorum abolitionem impensis. pag. 3—26. és Syst. Collectio 29. I.

³ Syst. Coll. 29. I.

kir. válasz és azért a bizottság és a revizorok miheztartás végett újból kéri ilyennek megadását.

Szept. 26-án a Fölség azt válaszolta, hogy felfogása szerint csak tudomásulvétel végett küldték meg neki azt a szabályzatot, mely a bécsi szabályzattól egyébként nem tér el és ezért nem felelt. Most tehát azt feleli, hogy a vallásügyi bizottság az illető iratnak megfelelően utasíttassék.¹

Okt. 8-án a helytartótanács meghagyta Pozsony városa hatóságának, hogy a revizorokat a könyvesboltok látogatásánál támogassa és mindig hatósági személyt küldjön ki velük.²

Ugyanakkor a helytartótanács a revizoroknak a szept. 17-iki rendeletre való tekintettel meghagyja, hogy meghatározott időben, valamint vásárok alkalmából látogassák meg a könyvkereskedéseket, vajjon nincsenek-e ott tiltott könyvek és nem árusítják-e és időnként jelentést tegyenek; továbbá értesíti őket a Pozsony városának adott parancsról.³

Dec. 9-én kir. rendelet meghagyja, hogy a tiltott könyveket nem szabad visszaadni a tulajdonosnak, hanem meg kell őket semmisíteni és azért minden hónapban a megsemmisített könyveknek és tulajdonosaiknak jegyzéke bemutatandó ő Fölségének és *mindenben a bécsi szabályzat követendő Magyarországon is*; egyéb-iránt ha a megsemmisítendő könyvek könyvkereskedői, akkor a helytartótanács pecsételje le őket és küldje ki a birodalomból.⁴

1769 ápr. 21-én kir. rendelet meghagyja, hogy mivel a lutheránusok és reformátusok Magyarországon türetnek, azért az ő tanításukat tárgyaló könyvek különbség nélkül nem tilthatók meg, hanem csak azok küszöbölendők ki, amelyek államellenes tanokat tartalmaznak, a jó erkölcsökkel ellenkeznek és az ő igazi dogmáikkal nem egyeznek, vagy istentelen rágalmakat, gyalázkodásokat és sérelmeket halmoznak össze az igaz vallás ellen.⁵

Okt. 27-én pedig a magyar kir. udvari kamara utasítást kapott, hogy mikép járjon el a könyvkereskedők tiltott könyveinek a külföldre való visszaszállítása ügyében.⁶

1769 nov. 29. (a revizorokkal dec. 7-én rendeletileg közölve) kir. rendelet utasítást ad, hogy a *Coena Domini* bulla, melyet a birodalomban sohasem vettek be és amely a fejedelmekre sérelmes, keletlen következmények elkerülése végett a tiltott könyvek jegyzékében nem nyomtatandó ugyan ki, de ha valamely könyvkeres-

¹ U. o.

² U. o. 30. l.

³ U. o.

⁴ U. o.

⁵ U. o. 31. l.

⁶ U. o. 30. l.

kedő egyes példányokat bármely nyelven behozna, vagy magán-személynél találtatnának, az előbbi esetben a birodalomból kiszállítandók, a második esetben a cenzura rögtön nyomja el; ellenben ama könyvek, amelyek a bullában található téves és az uralkodók fölsége iránt sérelmes tételeket védelmeznek, mindenképen a tiltott könyvek jegyzékébe veendők föl.¹

Ime első *nyilt* nyoma a fejlődésben levő josephinismusnak.

1770-ben Szerdahelyi József pozsonyi revízor katolikus szempontból 33 könyv eltiltását ajánlotta és a javaslatához (két könyv kivételével) a kancellár is hozzájárult. A királynő pedig az összes iratokat kiadta Van Swietennek felülbírálásra és az ő nézete természetesen nagyon is eltért a magyar hatóságokétól, mert szerinte csak 15-öt kellett eltiltani, a többi 18 kifogásolni valót nem tartalmaz s tulajdonosaiknak visszaadandó. Mária Terézia most szokása szerint, apró cédulán, hevenyészelt írással értesíti a kancellárt, hogy ha nincs valami ellenvetése, intézze el a dolgot Van Swieten véleménye szerint. Így is történik. Ezentúl már többször ismétlődik ez a bizalmas felülbírálás, míg végre a következő évben, 1771-ben, mikor a pozsonyi revízorok egyetlen felterjesztés keretében és egyszerre ismét 94 könyv elvetését javasolják, a kancellária maga kéri, hogy a királynő a magyarországi könyvrevízió ügyének érdemleges elintézését bízsa a bécsi cenzurára. Kijelenti, hogy a revízió dolgában nem ő illetékes, hanem az ausztriai hatóság. Felhatalmazást kér, hogy a Pozsonyból érkező ilyenmű felterjesztéseket nyomban Van Swietenékhez tehesse át és az udvari cenzura véleménye szerint expediálhassa a kir. leiratot. József társuralkodó teljesítette a kérelmet e szavakkal: „A kancellária véleményét helybenhagyom”.

A kancellária tehát önként kiadta kezéből kétségtelen jogát. Hogy a jogfeladásnak ebben az esetben inkább jó, mint rossz következményei voltak, nem a kancellárián, hanem a bécsi cenzorok magasabb fokú tudományos képzettségén és türelmesebb felfogásán mult.²

Csak arra volnék kíváncsi, hogy honnan tudja Fináczy azt, hogy a bécsi cenzorok képzetebbek voltak, mint a pozsonyiak. Talán elég bizonyíték erre nézve Mária Teréziának meggyőződése? Ő ebben az ügyben teljesen Van Swietennek befolyása alatt állott, aki csak azért szólta le, sőt rágalmazta a jezsuitákat folyton-folyvást, mivel mint janzenista (mások szabadkőművesnek is mondják) mérhetetlen gyűlölettel volt irántuk és nem nyugodott addig, míg

¹ U. o. 30. l.

² Fináczy i. m. 69. s. k. l.

cenzori működésük köréből, legalább Ausztriában, teljesen ki nem szorította őket. Útjában voltak a caesaropapismus kiépítésében is.

Csudálom, hogy a katolikus Fináczy teljesen rendben lévőknek lalálja azt, hogy orvostanár felülbírálhassa tudós theológusok véleményét és az ő véleménye legyen döntő és elfogadandó a katolikus vallás kérdéseiben. Talán az a körülmény, hogy Mária Terézia őt házi theológusának használta, eo ipso megadta neki a theológiai képzettséget és az erkölcsi korrektséget? Hogy pedig a kancellária beadta derekát, azt onnan magyarázom, hogy bécsi levegőben élt.

Egyébiránt az ügy ezzel nem volt elintézve, mert Van Swieten határozottan tiltakozott ezen munkatöbblet ellen és természetesen nem állhatta meg, hogy ismét hatalmas oldalvágást ne tegyen a gyűlölt jezsuiták ellen. A kancellária pedig értesülvén a tiltakozásról, újból kérte, hogy a bécsi cenzura végezze a magyarországi revízió felülvizsgálatát és a királynő csakugyan ilyen értelemben utasítja az ausztriai kancelláriát is 1772-ben.¹

1770 szept. 17-én kelt kir. rendelet meghagyja, hogy a zsidóknak elkobzás büntetése alatt megtiltandó a keresztény könyvekkel való minden kereskedés, ha régiek és kopottak is, valamint ilyeneknek a külföldről való behozatala.²

Ugyanilyen rendelet 1771-ben is kelt, mint Kováchich Márton a Magy. Nemz. Múzeum könyvtárában Fol. lat. 139. c. kézirataiban (152. l.) említi.

Szept. 19-én pedig kir. resolutio kimondja, hogy Kurtzböck József bécsi könyvnyomdász az illyr könyvek kizárólagos nyomtatására kiváltságot kapott és azért, ha ilyen könyvek máshonnan kerülnek Magyarországra, mint tiltott áruk visszaszállítandók oda, ahonnan jöttek, vagy ha csalfán és előzetes bejelentés nélkül szállították Magyarországra, akkor a kir. kincstár javára lefoglalandók.³

1771 szept. 13-án kir. rendelet meghagyja, hogy a tiltott könyveknek bécsi katalógusában lévő, valamint az ott egyébként megtiltott könyvek a kir. közléseknek megfelelően Pozsonyban lefoglalandók; a többiek pedig, amelyek megvizsgálandóknak látszanak, bár már előzőleg elvették és kir. resolutio szerint Pozsonyban configáltattak, de a bécsi katalógusban vagy a kir. közlésekben nem foglaltatnak és ezután sem lesznek benne, itt előzőleg szorgalmasan revideálandók és a revizorok megjegyzéseinek

¹ Lásd Fináczynál i. m. 71. l.

² Syst. Collectio 31. l.

³ U. o. 7. l.

csatolásával, melyek alapján elvetendőknek tartják őket, Bécsbe küldendőek felülvizsgálatra. (Ime a kancellária eljárásának következménye, amit előbb Finácszynál láttunk.) Végre, hogy a bizottság jegyzőkönyvében azt is kifejezze, hogy milyen állásúak és vallásúak az ilyen könyvek tulajdonosai.¹

1772 márc. 23-án kir. rendelet megparancsolja, hogy a világi nyomdákra vonatkozó már kötelező szabályrendelethez a világi és szerzetes papság is pontosan alkalmazkodjék és ennél fogva kivétel nélkül semmiféle teológiai munkát, prédikációt, tételeket, imádságos- vagy énekeskönyvet vagy bármiféle más könyvet, akár magán-, akár közhasználatra van szánva, ne merjen nyomdába adni, mielőtt a helytartótanáctól megbízott cenzorok át nem vizsgálták és a szokott *Imprimatur*-ral el nem látták.

Ez már teljes josephinismus. Ezzel a püspökök teljesen ki voltak zárva minden cenzurából, vagyis az egyházi könyvcenzura meg volt szüntetve.

Ausztriában Migazzi bécsi érsek és a passauai püspök tiltakoztak jogaiknak ezen flagrns sérelme ellen.²

A márc. 25-én kelt kir. rendelet szerint a pozsonyi revizorok és az arra rendelt bizottság utasítandók, hogy 1. a revízióba vett és elvetendő könyvek lajstromát havonként küldjék be; 2. hogy a könyveket a négy kar sorrendjében maguk a revizorok külön-jelentéseikbe, meg a bizottság is külön-külön jegyzőkönyvbe foglalja és ezentúl így terjessze a Főlség elé; 3. a Bécsben már megtiltott könyveket a revizorok hagyják ki jelentésükből és a bizottság jegyzőkönyvéből; 4. végre a könyveknek címét és a sérelmes helyeket azon a nyelven, melyen a könyv nyomtatott vagy íratott, a kisebb jelentőségű részleteket pedig csak a lapszám megjelölésével küldjék be.³

Egy máj. 25-én kelt kir. rendelet összefoglalja a revizoroknak korábban adott utasításokat és egyúttal megparancsolja, hogy ők a túrt vallás tanítására vonatkozó könyveket, amennyiben a tiszta lutheránus vagy kálvinista tanítást a katolikus vallás sérelme nélkül tárgyalják, az illető vallásúaknak különbség nélkül és egyúttal a tudós és velük ellenkező teológusoknak is bizonyítás és az ellenvetéseknek megcáfolása végett engedélyezzék, de írott engedély ellenében... és általában minden megfontolás nélkül adjanak ki min-

¹ U. o. 31. l.

² Wiedemann: Die kirchl. Büchercensur in der Erzdiöcese Wien. (Archiv für Österreich. Geschichte Bd. 50. Wien 1873. 295. l.)

³ System. Collectio 32. l.

den könyvet, melyre nézve a könyvkereskedő a Bécsben adott katalógus vagy újság által igazolni tudja magát.¹

Ez volt az utolsó rendelet, mely még Van Swieten igazgatósága idejéből való, mert ő 1772 jún. 18-án meghalt. Ezután az osztrák könyvcenzori hivatalban, azaz testületben nagy változás történt. Simon, Goutier, Sonnenfels elbocsátást kértek és kaptak. Stock püspök, mivel nem ő lett az igazgató, hanem Koch Gottfried báró, nem-sokára szintén lemondott. Martini csak kivételesen működött közre. Mivel most már Mária Terézia megszabadult Van Swieten befolyásától, ettől a lidércnyomástól, azért vallásos lelkiületét követve, más szellemű férfiakat hívott meg a testületbe, akiket Fournier, Van Swietennek imádója, épen azért középszerű tehetségű embereknek mond. Mostantól fogva a bizottság tagjai évi 300—500 frt fizetést kaptak. Koch bárónak 1773-ban történt visszalépése után Lanthieri gróf, buzgó katolikus ember, lett az elnök, 1778-ban pedig, mivel Lanthieri Schlözernek a császárnétól helyeslett egyik könyvének elítélése miatt kegyvesztett lett, Clary gróf vette át az ügyvezetést.² De bár maga Mária Terézia mostantól fogva ismét jobban tisztelte az egyház jogait, már nem tudta többé ellensúlyozni a Van Swieten befolyása alatt behatolt szellemet. „Die Geister, die ich rief, die werd' ich nimmer los“. Kormány- és tanférfiak saturálva voltak az egyházellenes szellemtől és nem egyszer kijátszották Mária Terézia utasításait.

1772 nov. 2-án kelt rendelet szerint a bécsi revízió munkájának könnyítése végett a pozsonyi könyvcenzura utasítandó, hogy 1. jövőben azon könyveket, akár nemkatholikusok, akár mások, melyek a tiltott könyvek bécsi katalógusában már benne vannak, ne küldje fel többé a bécsi cenzurához és ne is adja ki senkinek és azért e célból a cenzorok nézegessék szorgalmasan a Bécsben nyomtatott katalógust. 2. Minden nemkatholikus munkát, mely a keresztény vallást semmi lényeges cikkelyben nem támadja és nem tartalmaz nagyobb gyalázkodásokat, a lutheránusoknak és kálvinistáknak minden további eljárás nélkül engedélyezzen. 3. Csakis azokat a könyveket, melyek még nincsenek benne a tiltott könyvek jegyzékében és nagyon ellenkeznek a keresztény vallással, vagy egyébként sérelmes kifejezéseket tartalmaznak, küldjék Bécsbe.

Így a pozsonyi cenzura szép lassan jóformán csak expediciós hivattallá lett, melynek már semmi önállósága sem volt.

Mindezen rendeletek alapján a revizorok és a vallásügyi bizottság számára általános instrukció készült, amely a Systematica

¹ U. o. 32. 1.

² Fournier i. m. 446. l.

Collectio 69—79. lapjain olvasható bizonyos csoportokba való foglalással ily címen: Methodus Revisionis Librorum.

Mivel ennek *elején* utasítatnak a revizorok, hogy mindennek előtt nézzék meg, vajjon az illető könyv benne van-e a trienti zsinat, úgyszintén az ap. szentszék által eltiltott könyvek jegyzékében és hogy nézzék meg gondosan a tárgy- és névmutatókat, a tartalomjegyzéket, a fejezetek címeit, az előszót, a jegyzeteket, lapozzák át a könyveket, azért Fináczy¹ és utána Zsilinszky² úgy tüntetik fel a dolgot, mintha a revizoroknak ez lett volna egyetlen feladatuk és mintha pusztán ilyen felületes munkával tiltották volna meg a protestánsoknak theológiai munkáit, holott ha kis fáradságot vett volna magának Fináczy, meggyőződhetett volna, hogy bizony sok, nagyon sok egyéb munkát és tanulmányozást kellett végezniök azoknak a lekicsinyelt revizoroknak, akik mint lelkiismeretes és tudós férfiak szinte emberfeletti munkát végeztek jó sokáig. Az a figyelmeztetés, melyet Fináczy és Zsilinszky annyira félreértettek, részint csak előleges tájékozódást célt, részint pedig arra való volt, hogy még a legkisebb dolgokra is figyelmeztesse a revizorokat, mivel sokszor az előszóban, jegyzetekben stb. történtek támadások.

A hivatalos bírálók arra is kötelesek voltak figyelni, hogy a könyvekben államellenes tanok ne legyenek. De ebbeli feladatuk meglehetősen tárgytalan volt ez időben. Csak három esetet említ Fináczy, midőn a kormány beavatkozott. Debrecen városa saját nyomdájában maga gyakorolhatta az előzetes cenzurát és csak a már kinyomtatott könyvekből kellett néhány példányt utólagosan bemutatni a helytartótanácsnál. 1752-ben történt, hogy Pallics Ignác pozsonyi cenzor a Molnár-féle grammatikának végén felfedezett egy ú. n. Mantissa de Christi c. fejezetet, melyben a chiát a következő példával illusztrálja a szerző: Rákóczy György sokat harcolt Magyarorszáért. Miként az oroszán a vadászokkal harcol kölykeiért, úgy harcolt Rákóczy is Magyarorszáért. — A helytartótanács azonnál jelentést tett a királynőnek, aki a könyvnek már kinyomott és részben szétküldött 3432 példányát elkoboztatta és Debrecen városától a cenzura jogát három évre megvonta. Pedig nem a lázadó Rákóczy Ferencről, hanem Györgyről volt szó.

A másik eset a következő: Pest városa 1757-ben kir. engedéllyel tanszéket alapított „a polgári és egyházi jog” számára és a krajnai születésű Perthold Lukács volt e tanszék első és utolsó bir-

¹ I. m. 74. l.

² A magyarion protestáns egyház története, 501. l.

tokosa. Ő jogi tételeket nyomtatott ki, melyek főleg azon állítás miatt, hogy a koronázás lényeges kelléke az uralkodás törvényességének, szemet szúrt Bécsben. A királynő Pertholdot eltiltotta a tanítástól, a várost pedig a tételeknek előzetes cenzura nélkül történt kinyomatásáért erősen megdorgálta és az iskolát beszüntette.¹

A harmadik eset a következő: Mikor 1772-ben Zelenay nagyszombati jogtanár a hazai jogból 90 tételt akart kinyomtatni, Bécsben a következőket törölték: „Az állam kormányzata, amily módon és biztosíték mellett ruháztatik át a néptől a fejedelemre, úgy és nem másképp gyakorolható a kormányzat a kölcsönös szerződés erejénél fogva“. „A magyar állam kormánya, a hazai törvényeket tekintve, monarchikus, de demokratikus módon mérsékelve.“ „A Magyarország fölött való uralom, noha már a fenséges ausztriai ház mindkét utódló neme részére örökös, mindazonáltal a hazai törvények és létesült szerződésekre való tekintettel, a kormányzás tényleges gyakorlásához a mai napig is megkívántatik a koronázás és az esküvel erősített diplomaszzerű biztosíték.“²

1772 aug. 3-án a helytartótanács a könyvkereskedők számára egy 14 pontból álló szabályzatot adott ki, melyet a vármegyéknek, városoknak és kerületeknek, valamint az egyházi hatóságoknak is megküldött.

Magyar fordítását Békési Emil közölte.³

Az első négy pont a könyvkereskedői inasokról és segédekről rendelkezik.

Az 5. pont szerint senki sem nyerhet könyvkereskedésre jogot, aki kellően meg nem tanulta, legalább négy éven át ily kereskedésben nem szolgált és egyetemen vizsgálatot tevéen bizonyítványt nem kapott, sőt ezenkívül bizonyos pénzalappal is kell rendelkeznie, melynek nagyságát a helytartótanács szabja meg.

A 6. pont szerint egy helyen több könyvkereskedő is lehet, de új könyvkereskedés nyitásához a helytartótanács engedélye kell.

A 7. pont szerint a tiltott könyveken kívül bármiféle könyvekkel vagy képekkel kereskedhetnek. De *régi* könyvekkel mások is kereskedhetnek.

A 8. pont szerint ha az erre nem jogosítottak kereskednének könyvekkel, a készlet elkobzandó, ismétlés esetén már súlyos büntetés is éri őket.

A 9. pont szerint az idegen könyvkereskedők csak az országos

¹ Fináczy i. m. I. 141. l.

² Fináczy i. m. I. 78. s k. l.

³ Magyar Könyvszemle, 1883. 266—269. ll. A rendelet néhány pontját Ballagi is közli A politikai irodalom Magyarországon c. műve 61. lapján.

vásárokon kereskedhetnek, azoknak elmúltával pedig a készletet letétbe helyezték.

A 10. pont szerint a kereskedésbe veendő könyvek számára nyomtatási engedélyt szerezhetnek a könyvárusok s a szabadalom tartama alatt másnak nem szabad kiadni.

A 13. pont szerint saját könyveikre árverést tarthatnak, de elsőbbségi joguk nincs.

A 14. pont szerint évenként változó saját előljáróik legyenek.

A naptárakra vonatkozólag Kováchich négy rendeletet említ. Az egyik szerint a bekebelezett könyvárusok és könyvnyomdászok informálandók, hogy mily feltételek mellett kaphatnak kiváltságot naptárak nyomtatására; egy másik a honi kereskedőknek naptári kiváltságát meg akarván védelmezni, a külföldi, hasznos történetekkel ellátott naptáraknak árusítását csak úgy engedi meg, ha belőlük a naptári részt kiszakítják. E kettőnek évét nem jelzi Kováchich. Két rendelet pedig, az egyik 1776-ból, a másik 1777-ből, a naptárak nyomtatására és árusítására nézve általános szabályzatot tartalmaz.¹

A jezsuitáknak 1773-ban történt feloszlatásuk után, mivel hamarosan más alkalmas egyének nem akadtak, a királynő továbbra is volt jezsuitákra bízta a könyvcenzurát.²

Még a hazai tankönyvekre vonatkozólag is kell néhány megjegyzést tenni.

Mikor a kormány 1760-ban a nagyszombati egyetem jogi karát szabályozta, a protestáns Vitriarius, Heineccius és Westenberg tankönyveit rendelte el mint használandó kézikönyveket, bár az esztergomi káptalan tiltakozott ellenük.³

Mikor 1770-ben újjászervezték az egyetemet, a consistorium a szigorlati tételeket és az előadásoknak alapul szolgáló kézikönyveket, miután a kari igazgatók revízióján átmentek, felülvizsgálta és az egész tanulmányi menetről évenként jelentést tett a helytartótanácsnak.

Megállapítottatott, hogy a theologiai karon a dogmatikát Gazzaniga és Bertini, az erkölcsant Antoine, a vitálytant Pichler, az egyháztörténetet Pohl és a tanár saját iratai, a szónoklattant Kaprinay, a héber nyelvet Haselbauer szerint kell előadni.⁴

¹ Kováchich i. m. 152. l.; Magyar Könyvszemle i. helyen és Ballagi i. m. 61. l.

² Fináczy i. m. II. 85. l.

³ Fináczy i. m. I. 20. és 137. l.

⁴ Pauler: A budapesti magyar kir. tud. egyetem története. I. 70. l.

A bölcséleti karon kézikönyvekül csakis a Bécsben használtak szolgálhattak és a már elfogadott művek változtatása csakis a kormány engedélyével történhetett.¹

A tanároktól előadásaiik számára szerkesztett munkákat helybenhagyás végett a consistorium útján a helytartótanácsához, illetőleg a főigazgatóhoz kellett fölterjeszteni.²

A jogi karon a hazai jogból továbbra is Huszty műve maradt meg; a római jogot Martini, Vinnius és Westenberg könyvei alapján kellett előadni, a természet-, állam- és nemzetközi jog tanítása Martini könyvein alapult, melyekből II. József is megtanulta a jogot; az egyházjogot Riegger műve alapján adták elő; a politikai és pénzügyi tudományok kézikönyvéül Sonnenfels munkája szolgált. Hogy ezen könyveknek kötelező használata mit jelentett és eredményezett, az röviden Fináczynál olvasható.³ Ezek alapították meg a josephinismust.

Az orvosi karban használandó tankönyveket Pauler sorolja föl.⁴

A vitatkozások tárgyául kitűzött tételeket is, melyeken a tanár nevét is meg kellett említeni, a consistorium útján a helytartótanácsnál kellett bemutatni és kinyomtatásuk előtt ezen tanács könyvbírálati bizottságának jóváhagyásával kellett ellátni.⁵

A főfigyelem a jogi kar tételeire irányult. Ezeket a királynő elé kellett terjeszteni és ő maga tett módosításokat 1772 jan. 17-én. Később azonban megengedtetett, hogy a kar igazgatója és a consistorium vizsgálhassák meg a vita-tételeket és csak a már jóváhagyottaktól lényegesen eltérőket kellett előlegesen felterjeszteni.⁶

Az 1777-ben kiadott Ratio Educationis szintén szabályozta a tankönyveket és nemcsak az egyetemen, hanem egyéb iskolákban is, még a nemkatholikusoknál is; amennyiben a vallástanon kívül a nemkatholikusok is csak oly tankönyveket használhattak, melyeket a királyi egyetem bírált és egyéb kir. kiváltság sérelme nélkül az egyetemi nyomda állított elő.⁷

A Ratio szerint az egyetemi tanácsnak tisztéhez tartozik az ország összes iskoláiban használt nyomdai termékeket, a tankönyveket, tételgyűjteményeket, tudományos értekezéseket felülbírálni.⁸

Az érseki és püspöki lyceumok (hét volt ilyen) fölötti felügyelet a püspökök kezében maradt ugyan, de a helytartótanács szoros ellenőrzése mellett; tanáraiknak egyetemi képzettségűeknek kellett

¹ Fináczy i. m. I. 321. l.

² Pauler i. m. 76. l.

³ I. m. I. 324—330. ll.

⁴ I. m. 74. l.

⁵ Pauler i. m. 79. l.

⁶ U. o. és k. l.

⁷ Fináczy i. m. II. 183. és 385. ll.

⁸ U. o. 189. l.

lenniök; tankönyveiket az egyetem bírálta meg: „minthogy az egész tanügynek égető szüksége, hogy mindenütt ugyanaz a doctrina érvényesüljön“.¹

A könyvcenzura és revízió a régi módon folyt tovább. Debrecen város nyomdája 1774-ben tíz, 1775-ben három, 1776-ban öt és 1777-ben szintén öt könyvet nyomtatott ki felsőbb engedély nélkül. Ezért csaknem becsukatták a nyomdát. A város kemény megrovásban részesült és a nyomda két igazgatója egyenként három aranyat tartozott fizetni bírság gyanánt.

1778-ban eltiltották Goethe Wertherjének francia fordítását és Gibbon római történetét. Vancza Mihály, Kaszay Pál és társai, erdélyi protestáns diákok 14 ládából álló külföldi könyvszállítmányát Pozsonyban egy évnél tovább tartóztatták föl, mivel azt hitték, hogy tulajdonosaik nem Erdélyből, hanem Magyarországból valók.²

Az erdélyi állami könyvcenzurát nem vettem bele tanulmányomba, mivel az egészen külön fejlődött.

Még azt akarom megemlíteni, hogy az egyetemi könyvnyomda, mely 1644-ben keletkezett, 1779-ben nov. 5-én az iskolai könyvek kizárólagos kiadására kir. kiváltságot nyert az egész országban Erdély kivételével. Magát az okmányt Pauler közölte már többször idézett munkája 518—520. lapjain.

¹ U. o. 193. l.

² U. o. 378. l.

